

**Το ιερό της
Αμαρυσίας Αρτέμιδος
στην Αμάρυνθο**

Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή στην Ελλάδα
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ευβοίας

Το ιερό της Αμαρυσίας Αρτέμιδος στην Αμάρυνθο

Οι ανασκαφές 2017-2020

Ερέτρια 2023

Οι ανασκαφικές έρευνες στο Ιερό της Αμαρυσίας Αρτέμιδος διεξάγονται από την Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή στην Ελλάδα (ΕΑΣΕ) από το 2006 σε συνεργασία πρώτα με την ΙΑ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και στην συνέχεια με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ευβοίας (ΕΦΑΕΥΒ) της Γεν. Δ/σης Αρχ/των του ΥΠ.ΠΟ.Α.

Διεύθυνση Ανασκαφής

Karl Reber, τ. Διευθυντής ΕΑΣΕ 2007-2020, Ομότιμος Καθηγητής του Πανεπιστημίου της Λωζάννης

Sylvian Fachard, Διευθυντής ΕΑΣΕ από 2021, Καθηγητής του Πανεπιστημίου της Λωζάννης

Αμαλία Καραπασαχλίδου, Επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων Ευβοίας

Αγγελική Γ. Σίμωσι, Έφορος Αρχαιοτήτων Ευβοίας από Φεβρουάριο 2018 έως Δεκέμβριο 2022

Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή στην Ελλάδα (ΕΑΣΕ)

Denis Knoerfler, Επιστημονικός Διευθυντής, Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου του Neuchâtel και του Collège de France

Tobias Krarf, Επιστημονικός Γραμματέας, Διευθυντής Ανασκαφών

Thierry Theurillat, Επιστημονικός Γραμματέας

Εφορεία Αρχαιοτήτων Ευβοίας (ΕΦΑΕΥΒ)

Όλγα Κυριαζή, Αρχαιολόγος, υποψήφια διδάκτωρ Εθνικού Καποδιστριακού Παν/μιου Αθηνών

Κώστας Μπουκάρas, Αρχαιολόγος, υποψήφιος διδάκτωρ Εθνικού Καποδιστριακού Παν/μιου Αθηνών

Σύνταξη γερμανικού κειμένου

Karl Reber

Μετάφραση

Σωτήρης Λαμπρόπουλος και Δάφνη Βλαντή

Layout και εικόνες

Thierry Theurillat

Εκτυπώθηκε με την υποστήριξη του Ιδρύματος Σταύρος Νιάρχος

Licence Creative-Commons : CC BY-SA 4.0

2023, Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή στην Ελλάδα, www.esag.swiss

ISBN 978-2-9701702-1-1

DOI 10.5281/zenodo.7940674

Σε αναζήτηση του χαμένου ιερού

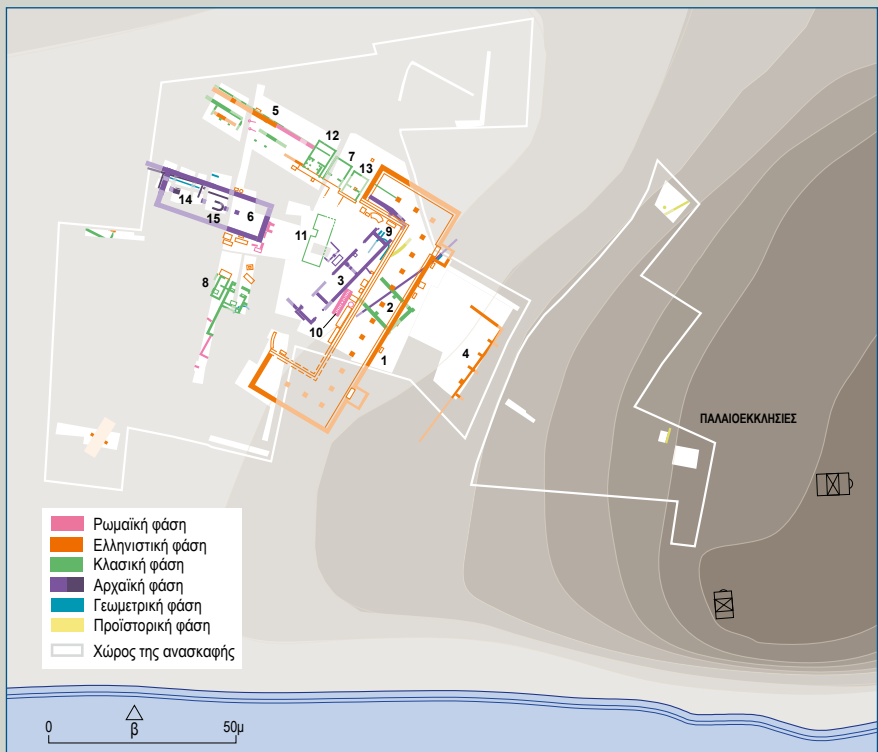
Ήταν το έτος 1968, όταν ο νεαρός ιστορικός και ειδικός στην αρχαία ελληνική επιγραφική του Πανεπιστημίου του Neuchâtel, Denis Knoepfler, έγινε μέλος της ομάδας των Ελβετών αρχαιολόγων, υπό την διεύθυνση του Karl Schefold. Η τότε Ελβετική Αρχαιολογική Αποστολή, η οποία το 1975 έλαβε επίσημα τον τίτλο Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή στην Ελλάδα, είχε ως αποστολή να ερευνήσει την αρχαία πόλη της Ερέτριας στο νησί της Εύβοιας, κατόπιν πρόσκλησης της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Οι πρώτες ανασκαφές έλαβαν χώρα το έτος 1964 και, χάρη στην πολυετή υποστήριξη του Εθνικού Ταμείου της Ελβετίας για την Επιστημονική Έρευνα, συνεχίζονται μέχρι σήμερα. Ο Knoepfler αρχικά, πραγματοποίησε μιας μικρής κλίμακας ανασκαφή στην περιοχή του λιμένα της πόλης, αλλά το κύριο μέλημα του ήταν να αξιολογήσει τις γραπτές πηγές και επιγραφές, προκειμένου να ανασυστήσει την ιστορία και την τοπογραφία της αρχαίας πόλης.

Το δέκατο βιβλίο των «Γεωγραφικών» του Στράβωνα, το οποίο γράφτηκε από τον Έλληνα λόγιο στα τέλη του 1ου αι. π.Χ., είναι αφιερωμένο στο νησί της Εύβοιας. Το κείμενο του Στράβωνα είναι μια από τις σημαντικότερες πηγές, η οποία όχι μόνο μας πληροφορεί για την αρχαία τοπογραφία της Εύβοιας, αλλά παρέχει επίσης σαφείς ενδείξεις για την ύπαρξη ενός ιερού της Αμαρυσίας Αρτέμιδος πλησίον του αρχαίου οικισμού της Αμαρύνθου (Στράβων Χ, 1, 10.12). Από τις αρχές του 19ου αιώνα, με την έναρξη της έρευνας στη μελέτη του παρελθόντος της Εύβοιας, ο εντοπισμός της θέσης του ιερού αποτέλεσε αντικείμενο έντονης συζήτησης. Ορισμένοι μελετητές ακολούθησαν την αποδιδόμενη από τον Στράβωνα απόσταση, σύμφωνα με την οποία το ιερό τοποθετείται περί τα 7 στάδια (περίπου 1,4 χλμ.) εκτός των τειχών της πόλης της Ερέτριας. Μία από τις επικρατέστερες εκδοχές σχετικά με τη θέση του ιερού ήταν το μικρό εκκλησάκι της Αγίας Παρασκευής,

το οποίο βρίσκεται περίπου 1 χλμ. έξω από την πόλη της Ερέτριας και στο οποίο βρίσκονται εντοιχισμένα πολλά αρχαία λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη. Ωστόσο, μεταγενέστερες έρευνες έδειξαν πως στη θέση αυτή δεν υπήρχαν αρχαία κτίσματα και πως οι λίθινοι δόμοι που χρησιμοποιήθηκαν για την ανέγερση του βυζαντινού παρεκκλησίου και των τάφων γύρω από αυτό, είχαν αποσπασθεί από την κοντινή Ερέτρια.

Άλλοι ερευνητές προσπάθησαν να εντοπίσουν το ιερό κοντά στο χωριό Βάθεια, το οποίο απείχε μεν σημαντικά από την Ερέτρια (περίπου 11 χλμ.), του οποίου το έδαφος αποκάλυπτε συνεχώς ευρήματα, τα οποία θα μπορούσαν να σχετιστούν με το ιερό της Αρτέμιδος. Στην περιοχή της Βάθειας (**Εικ. 2**), ήδη πριν από εκατό και πλέον χρόνια, ήρθε στο φως μια επιγραφή συνθήκης μεταξύ της Ερέτριας και της πόλης της Ιστιαίας στην βόρεια Εύβοια, στην οποία αναφερόταν πως το ένα αντίγραφο της συνθήκης αυτής έπρεπε να τοποθετηθεί στο ιερό του Διός στο ακρωτήριο Κήναιον στο βορειοδυτικό άκρο της Εύβοιας, το οποίο ελεγχόταν από την Ιστιαία, ενώ το δεύτερο στο ιερό της Αρτέμιδος στην Αμάρυνθο (IG 12, 9, 188).

Το 1934, ανευρέθηκε στην ίδια περιοχή, κοντά στο λόφο των Παλαιοεκκλησιών, το τιμητικό ψήφισμα για τον εξ' Ερέτριας ευεργέτη Θεόπομπο, ο οποίος επρόκειτο να τιμηθεί για τις υπηρεσίες του στο Γυμνάσιο της Ερέτριας με ένα χάλκινο άγαλμα στο Γυμνάσιο, καθώς και στο ιερό της Αρτέμιδος. Αν και τα δύο χάλκινα αγάλματα δεν σώζονται σήμερα, έχουν έρθει στο φως και οι δύο εκδοχές του ψηφίσματος. Από αυτές, η μία βρέθηκε στην Ερέτρια ενώ η άλλη, η οποία ήταν κάποτε τοποθετημένη δίπλα στο χάλκινο άγαλμα του ιερού της Αρτέμιδος, στην περιοχή της Βάθειας/Παλαιοεκκλησιών. Άλλα ευρήματα από την περιοχή αυτή περιλαμβάνουν ένα αναθηματικό ανάγλυφο από την Κάτω Βάθεια, το οποίο απεικονίζει την Αρτέμιδα, τον αδελφό της Απόλλωνα και τη μητέρα τους Λητώ (**Εικ. 3**) και το οποίο φυλάσσεται σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (Αρ. Ευρ. Γ1892), ένα μολύβδινο βάρος με το όνομα της Αρτέμιδος που ανακαλύφθηκε τυχαία πλησίον του λόφου των Παλαιοεκκλησιών κοντά στη θάλασσα, και ένας λίθινος ομφαλός (αντίγραφο του «ομφαλού της γης» από το ιερό του Απόλλωνος στους Δελφούς), ο οποίος βρέθηκε στο μικρό εκκλησάκι της Αγίας Παρασκευής κοντά στις Παλαιοεκκλησιές. Το τελευταίο εύρημα κοσμεί σήμερα την είσοδο του μουσείου της Ερέτριας (**Εικ. 4**). Πολυάριθμα βάθρα αγαλμάτων, των οποίων οι επιγραφές συνήθως κατονομάζουν τους δωρητές, τους εικονιζόμενους και τους αποδέκτες

Εικ. 1, Κάτοψη του ιερού © ΕΑΣΕ

Εικ. 2, Σχέδιο της περιοχής μεταξύ Ερέτριας και Άνω Βάθειας © ΕΑΣΕ

Εικ.3, Αναθηματικό ανάγλυφο προς την Αρτέμιδα, τον Απόλλωνα και τη Λητώ, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (Αρ. ευρ. 1892), Φωτογραφία © ΕΑΣΕ

Εικ. 4, Ομφαλός, Μουσείο Ερέτριας, Φωτογραφία © ΕΑΣΕ

Εικ. 5, Χάρτης της εκστρατείας στον Μοριά «Expédition de Morée» (1835)

της αφιέρωσης, την Αρτέμιδα, τον Απόλλωνα και τη Λητώ, ήρθαν σταδιακά στο φως στην περιοχή μεταξύ Αλιβερίου και Χαλκίδας, πιστοποιώντας την ευρεία διασπορά των ευρημάτων αυτών στους χρόνους που ακολουθούν την καταστροφή του ιερού. Δεδομένου ότι η θεά Άρτεμις αναφέρεται πάντα πρώτη στις αφιερωματικές επιγραφές, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι όλες αυτές οι βάσεις αγαλμάτων προέρχονται από το ιερό της Αμαρύνθου.

Ο Denis Knoepfler απεφάνθη από νωρίς πως η περιοχή της Βάθειας ήταν μια πιθανή τοποθεσία για το ιερό, όπως φαίνεται από την Έκθεση Πεπραγμένων του το έτος 1969. Όπως ο Γερμανός μελετητής Ulrich von Willamowitz-Möllendorf (1881) είχε εκφράσει την επιθυμία να ανασκαφεί σύντομα η Άρτεμις της Αμαρύνθου, χωρίς όμως να δώσει ένδειξη για τον ακριβή τόπο, έτσι και ο Knoepfler ήταν πεπεισμένος ότι «μια σειρά ερευνών στην περιοχή αυτή σίγουρα δεν θα έμενε άκαρπη». Ο Knoepfler προχώρησε ακόμη περισσότερο και όρισε την περιοχή που ήταν ευρέως γνωστή ως «Μάρμαρα» μεταξύ του λόφου των Παλαιοεκκλησιών και του ποταμού Σαραντοπόταμου (του αρχαίου ποταμού Ερασινού) ως την πλέον υποσχόμενη περιοχή για τον εντοπισμό του ιερού (**Εικ. 2**). Ωστόσο, έπρεπε να παρέλθουν σχεδόν 50 χρόνια μέχρι να πραγματοποιηθούν οι αρχαιολογικές έρευνες και να επιβεβαιωθούν οι υποθέσεις του Knoepfler.

Η ύπαρξη αρχαίων αρχιτεκτονικών καταλοίπων στη θέση «Μάρμαρα» φαίνεται να ήταν ήδη γνωστή από τις αρχές του 19ου αιώνα. Αρκετοί περιηγητές, που επισκέφθηκαν το νησί της Εύβοιας εκείνη την εποχή, άφησαν σύντομες παρατηρήσεις γι' αυτό στις εκθέσεις τους, όπως παραδείγματος χάριν οι P. Revelachi (1816), H. N. Ulrichs (1837), J. Girard (1850), A. Rangabé (1851), A. Baumeister (1864) και ο H. G. Lolling (1877). Οι παρατηρήσεις αυτές μιλούν για αρχαία κατάλοιπα, θραύσματα κεράμων και κεραμικής, μαρμάρινες πλάκες και άλλα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη, καθώς επίσης για θραύσματα ρωμαϊκών γλυπτών, τα οποία βρίσκονταν κοντά σε μια ερειπωμένη εκκλησία ή παρεκκλήσι. Ο χάρτης, ο οποίος σχεδιάστηκε κατά τη διάρκεια της γαλλικής αποστολής «Expédition de Morée» το 1835 (**Εικ. 5**) αποτελεί ένα ακόμη σημαντικό τεκμήριο. Σε αυτόν τον χάρτη, κάτω από το χωριό Βάθεια, επισημαίνονται αρχαίοι δόμοι («blocs hellen.») δίπλα σε ένα εκκλησάκι («chapelle») και ένα ερειπωμένο παρεκκλήσι («chapelle ruinée») σε μια τοποθεσία ακριβώς πάνω από τη θάλασσα.

Η υπόθεση της τοποθέτησης του ιερού της Αμαρυσίας Αρτέμιδος στην περιοχή αυτή, δημιούργησε ερωτήματα ως προς την απόσταση που αναφέρεται στο κείμενο του Στράβωνα. Σύμφωνα με το κείμενο του (X, 1, 10, 12) διάφορες επιγραφές είχαν στηθεί δημόσια στο ιερό της Αρτέμιδος. Ανάμεσα σε αυτές βρίσκεται η συνθήκη μεταξύ των πόλεων της Ερέτριας και της Χαλκίδας, η οποία ρύθμιζε τους όρους μεταξύ των δύο αυτών πόλεων σε περίπτωση πολεμικής σύγκρουσης, και κυρίως την απαγόρευση των εκηβόλων όπλων, αλλά και το ψήφισμα που αναφέρεται σε μια πομπή 3.000 οπλιτών, 600 ιππέων και 60 αρμάτων από την πόλη της Ερέτριας προς την Αμάρυνθο. Σύμφωνα με τον Στράβωνα, ο οικισμός της Αμαρύνθου βρισκόταν 7 στάδια εκτός των τειχών της Ερέτριας (*ταύτης δ' ἐστὶ κώμη ἢ Ἀμάρυνθος ἀφ' ἑπτὰ (ζ') σταδίων τοῦ τείχους*). Επτά στάδια ορίζουν μια απόσταση περίπου 1,4 χλμ. η οποία διόλου δεν προσεγγίζει την απόσταση μεταξύ της Ερέτριας και της τοποθεσίας «Μάρμαρα» στους πρόποδες του λόφου Παλαιοεκκλησιές.

Στη θεωρία του, ο Denis Knoepfler υποστηρίζει πώς οι ανακρίβειες αυτές οφείλονται σε σύγχυση που προέκυψε κατά τη διάρκεια μιας μεταγενέστερης μετεγγραφής του κειμένου του Στράβωνα. Είναι σημαντικό να γνωρίζουμε ότι οι ελληνικοί αριθμοί στα αρχαία κείμενα μπορούν να αποδοθούν με γράμματα. Στα σωζόμενα κείμενα, το γράμμα ζήτα (ζ') αντιστοιχεί στον αριθμό 7. Παρόμοιο με το ζήτα (ζ') είναι το γράμμα ξι (ξ'), το οποίο — σύμφωνα με τον Knoepfler — είναι πιθανόν να διαβάζεται στο αρχικό κείμενο του Στράβωνα. Εάν και δεν θα μπορούσαμε να μάθουμε σε ποιο ακριβώς αντίγραφο το ξι (ξ') αντικαταστάθηκε λανθασμένα από το ζήτα (ζ'), φαίνεται ότι τόσο οι μεταβυζαντινές, όσο και οι μεταγενέστερες εκδόσεις του κειμένου του Στράβωνα από την Αναγέννηση και εξής, υιοθέτησαν αυτό το λάθος. Σε αυτή την περίπτωση, το ιερό της Αρτέμιδος πρέπει να κείτονταν, όχι 7 (ζ'), αλλά 60 (ξ') στάδια από την Ερέτρια. Εξήντα στάδια αντιστοιχούν σε περίπου 11χλμ., δηλαδή ακριβώς όσο η απόσταση μεταξύ του ανατολικού τείχους της πόλης της Ερέτριας και του λόφου των Παλαιοεκκλησιών (Εικ. 2).

Προκειμένου να επαληθευτεί αυτή η άποψη, η Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή στην Ελλάδα πραγματοποίησε γεωφυσικές έρευνες στην ευρύτερη περιοχή του λόφου ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1970, χωρίς ωστόσο σαφή πορίσματα. Η αναζήτηση του ιερού πήρε νέα ώθηση περίπου 10 χρόνια αργότερα από ένα τυχαίο εύρημα. Κατά τη διάρκεια της κατασκευής ενός φρεατίου υπόγειων υδάτων σε ιδιωτικό χώρο κοντά στο εκκλησάκι της Αγίας Κυριακής βρέθηκαν αρχικά, το 1987, μερικά πήλινα ειδώλια.

Οι μεταγενέστερες ανασκαφές που διενεργήθηκαν υπό τη διεύθυνση της Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη και με την συμμετοχή της Α. Καραπασχαλίδου αποκάλυψαν έναν πλούσιο αποθέτη με χιλιάδες πήλινα ειδώλια, αγγεία και μικρότερα αντικείμενα. Τα ευρήματα αυτά δύνανται κάλλιστα να σχετιστούν με λατρευτικές τελετές προς την Αρτέμιδα και επομένως φαίνεται λογικό να αποδοθούν στο ιερό της Αμαρυσίας Αρτέμιδος. Ωστόσο, το πώς και σε ποια χρονική στιγμή διαμορφώθηκε αυτός ο αποθέτης σε μια θέση που — όπως γνωρίζουμε σήμερα — βρισκόταν περίπου μισό χιλιόμετρο έξω από το κέντρο του ιερού, παραμένει αναπάντητο. Δεδομένου ότι ελλείπουν αρχιτεκτονικές κατασκευές στον περιβάλλοντα χώρο της απόθεσης, αυτή δεν μπορεί να αποδοθεί σε ένα σαφές αρχαιολογικό πλαίσιο.

Οι πρώτες ανασκαφικές έρευνες

Από το 1885, στο λόφο (**Εικ. 6**) που βρίσκεται κάτω από το χωριό Βάθεια, δίπλα στη θάλασσα, έχουν διενεργηθεί αρχαιολογικές έρευνες από διάφορους Έλληνες αρχαιολόγους (Κ. Κουρουγιώτης, Γ. Παπαβασιλείου, Λ. Παρλαμά και Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη). Οι έρευνες αυτές, όπως και η επιφανειακή έρευνα της Βρετανικής Σχολής Αθηνών το 1966, εντόπισαν στην περιοχή αυτή έναν προϊστορικό οικισμό, που έφερε το όνομα Αμάρυνθος ήδη από την Εποχή του Χαλκού, όπως υποδηλώνουν μια πινακίδα και ένα εκτύπωμα σφραγιδόλιθου από το μυκηναϊκό ανάκτορο της Θήβας.

Παρόλο που κατά την διάρκεια των ερευνών στον λόφο ήρθαν στο φως τείχη της Κλασικής περιόδου πιστοποιώντας την κατοίκηση του οικισμού στους ιστορικούς χρόνους, οι δοκιμαστικές τομές δεν αποκάλυψαν κανένα στοιχείο για την ύπαρξη ιερού. Σε άρθρο που δημοσιεύθηκε το 1988, ο Denis Knoepfler δήλωσε με βεβαιότητα ότι το αναζητούμενο ιερό δεν βρισκόταν πάνω στο λόφο, αλλά πιθανότατα στην πεδιάδα, και συγκεκριμένη στους δυτικούς πρόποδες του. Περαιτέρω γεωφυσικές έρευνες στην περιοχή γύρω από τις Παλαιοεκκλησιές οδήγησαν την Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή να διεξάγει το έτος 2006, σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ευβοίας, τις πρώτες ανασκαφικές έρευνες σε μια περιοχή βόρεια της κύριας οδικής αρτηρίας από την Αμάρυνθο προς το Αλιβέρι, περιμετρικά του λόφου. Τα αποτελέσματα όσον αφορά το ιερό ήταν και εδώ αρνητικά: οι τείχη που αποκαλύφθηκαν ανήκαν στον προϊστορικό οικισμό, ο οποίος είχε προφανώς επεκταθεί από τη βόρεια πλευρά του λόφου στην πεδιάδα.

Καθοριστικός παράγοντας για τη συνέχιση της έρευνας ήταν ένα καλώς κατεργασμένο μαρμάρινο μέλος, το οποίο παρατήρησε ο Sylvian Fachard κατά τη διάρκεια εκσκαφής μιας σύγχρονης οικίας νότια του κεντρικού δρόμου (**Εικ. 7**). Το επόμενο έτος, η διερεύνηση πλησίον της θέσης αυτής έφερε στους ανασκαφείς περισσότερη τύχη: Μία δοκιμαστική τομή, διαστάσεων μόλις 2 × 4 μ., αποκάλυψε όχι μόνο έναν υστερομυκηναϊκό τοίχο — μέχρι στιγμής τον αρχαιότερο τοίχο σε ολόκληρη την περιοχή — αλλά και ένα μικρών διαστάσεων τμήμα θεμελίωσης, το οποίο πλέον γνωρίζουμε πως ανήκε στη μνημειακή στοά του τέλους του 4ου αιώνα π.Χ. που όριζε το ιερό στα ανατολικά (**Εικ. 1**, 1). Οι ανακαλύψεις αυτές ενθάρρυναν τους Ελβετούς ανασκαφείς να διεξάγουν περαιτέρω ανασκαφές στην περιοχή αυτή σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ευβοίας. Χάρη στην εξαιρετική συνεισφορά του Ομοσπονδιακού Υπουργείου Οικονομικών, Παιδείας και Έρευνας, ιδιοκτησίες ιδιωτών της περιοχής αυτής εξαγοράστηκαν σταδιακά και συγχωνεύτηκαν διαμορφώνοντας μια ενιαία αρχαιολογική ζώνη. Μεταγενέστερες ανασκαφές, που υποστηρίχθηκαν από το Ίδρυμα Isaac Dreyfus-Bernheim, έφεραν στο φως περισσότερα οικοδομήματα, αλλά η οριστική απόδειξη ότι επρόκειτο για κατάλοιπα του περιζήτητου ιερού δεν είχε ακόμη βρεθεί. Η πολυαναμενόμενη ανακάλυψη ήρθε κατά την ανασκαφική περίοδο του 2017. Καθώς, το Εθνικό Ταμείο της Ελβετίας για την Επιστημονική Έρευνα ενέκρινε την χρηματοδότηση ενός τετραετούς ερευνητικού προγράμματος ευρείας κλίμακας, οι ανασκαφές επεκτάθηκαν. Αρχικά, βρέθηκαν μερικά θραύσματα κεραμίδων που φέρουν ενσφράγιστο το όνομα της θεάς (ARTEMIDOS), τα οποία αποτέλεσαν την πρώτη ισχυρή ένδειξη για την ταυτοποίηση του ιερού (**Εικ. 8**). Τα ευρήματα αυτά ανήκαν σε μια στοά, η οποία αποτελούσε το βόρειο όριο του ιερού. Η στέγη αυτής της στοάς πρέπει προφανώς να έχει καλυφθεί εκ νέου κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους. Το κτήριο που καλύφθηκε με αυτές τις κεράμους ανήκε λοιπόν αναντίρρητα στο ιερό της θεάς Αρτέμιδος!

Αλλά δεν ήταν μόνον αυτό: το ίδιο έτος οι ανασκαφείς αποκάλυψαν ένα πηγάδι, ακριβώς μπροστά από την ανατολική στοά (**Εικ. 1**, 10). Η ανακάλυψη αυτή υποδεικνύει ότι το νερό αποτελούσε σημαντικό μέρος της λατρείας, κάτι που παρατηρείται και σε άλλα ιερά της Αρτέμιδος, όπως αυτά της Αυλίδος ή της Βραυρώνας. Η ανακάλυψη της κατασκευής αυτής δεν έφερε μόνο στο φως σημαντικά δεδομένα για την ιστορία του ιερού, αλλά και πρόσθετα στοιχεία για την ταυτοποίησή του. Στις αρχές της Ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου, η μορφή του

Εικ. 6, Αεροφωτογραφία του ιερού της Αμαρυσίας Αρτέμιδος με το λόφο των Παλαιοεκκλησιών, Φωτογραφία © ΕΑΣΕ

Εικ. 7, Αποκάλυψη ενός μαρμάρινου μέλους από τους S. Fachard και D. Knoerfler, Φωτογραφία © ΕΑΣΕ

Εικ. 8, Ενσφράγιση Κέραμος με το όνομα της Αρτέμιδος, Φωτογραφία © ΕΑΣΕ

Εικ. 9, Τμητικό Ψήφισμα, Μ 2334, Μουσείο Ερέτριας, Φωτογραφία © ΕΑΣΕ

πηγαδιού επανασχεδιάστηκε με την κατασκευή δύο λίθινων κλιμάκων, οι οποίες οδηγούσαν από το βορρά και από το νότο στον καθοδικό αγωγό του φρέατος, βάθους 2 μέτρων από την επιφάνεια του εδάφους. Οι αναβαθμοί, καθώς και τα πλευρικά τοιχώματα είχαν κατασκευαστεί, ως επί το πλείστον, από λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη, κυρίως βάσεις αγαλμάτων που άλλοτε έστεκαν στο ιερό, και οι οποίες είχαν υποστεί σημαντικές φθορές στις αρχές του 1ου αιώνα π.Χ. Αρκετά από αυτά τα βάρθρα έφεραν επιγραφές κατονομάζοντας τους δωρητές, τα τιμώμενα πρόσωπα και τις θεότητες στις οποίες ήταν αφιερωμένα τα αγάλματα. Αυτές οι θεότητες ήταν η Άρτεμις, ο Απόλλωνας και η μητέρα τους Λητώ, με την Αρτέμιδα να αναφέρεται πάντοτε πρώτη, ως κύρια θεότητα του ιερού. Αυτόν τον τύπο επιγραφών συναντάμε επίσης, όπως είδαμε και παραπάνω, στις βάσεις αγαλμάτων που ανευρέθηκαν τυχαία μεταξύ Αλιβερίου και Χαλκίδας. Οι βάσεις που βρέθηκαν εντοιχισμένες στο πηγάδι αποτέλεσαν επομένως ένα πρόσθετο τεκμήριο για την ταύτιση του ιερού ως αυτού της Αμαρυσίας Αρτέμιδος.

Μεταξύ των επαναχρησιμοποιημένων λίθων υπήρχαν επίσης δύο ενεπίγραφες στήλες. Η μία ήταν μια συνθήκη που καθόριζε την ενσωμάτωση της νότιας ευβοϊκής πόλης των Στύρων στην επικράτεια της Ερέτριας προς το τέλος του 5ου αιώνα π.Χ., ενώ η δεύτερη αποτελούσε τιμητικό ψήφισμα. Αυτό το ψήφισμα έχει ιδιαίτερη σημασία καθώς αναφέρει ότι το ιερό της Αρτέμιδος έπρεπε να τοποθετηθεί στην Αμάρυνθο (ARTEMIDOS EN AMARYNΘΩI) (Εικ. 9). Πλέον, δεν χωρούσε καμία αμφιβολία για την ταυτοποίηση του ιερού!

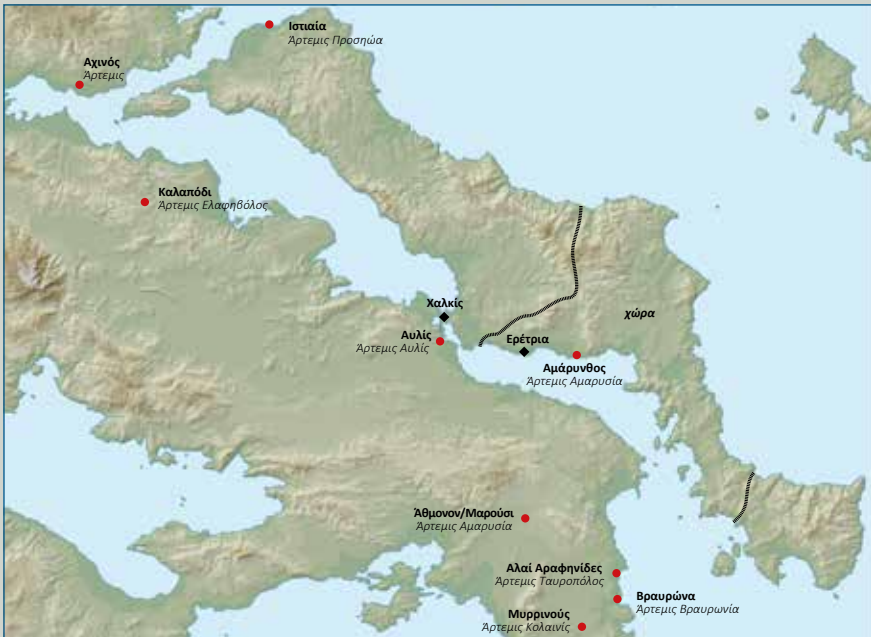
Η είδηση της ανακάλυψης του ιερού της Αμαρυσίας Αρτέμιδος της Αμαρύνθου, το οποίο αναζητούνταν από τον 19ο αιώνα, διαδόθηκε γρήγορα σε όλο τον κόσμο. Το ίδιο έτος, το 2017, τα Ελληνικά Ταχυδρομεία εξέδωσαν αναμνηστικό γραμματόσημο προς τιμήν αυτής της ανακάλυψης, με ένα ευβοϊκό τετράδραχμο με την απεικόνιση της Αμαρυσίας Αρτέμιδος (Εικ. 10).

Εικ. 10, Αναμνηστικό γραμματόσημο των Ελληνικών Ταχυδρομείων (ΕΛΤΑ)

Εικ. 11, Αεροφωτογραφία του ιερού της Αμαρυσίας Αρτέμιδος © ΕΑΣΕ

Εικ. 12, Χάρτης της Εύβοιας και του Ευβοϊκού Κόλπου © ΕΑΣΕ

Το ιερό της Αμαρυσίας Αρτέμιδος στο πέρασμα των αιώνων

Η τοποθεσία του ιερού

Το ιερό της Αμαρυσίας Αρτέμιδος βρίσκεται στο νησί της Εύβοιας, δύο χιλιόμετρα ανατολικά της σύγχρονης κωμόπολης της Αμαρύνθου. Είναι εύκολα προσβάσιμο μέσω της κύριας οδικής αρτηρίας που οδηγεί από την Αμάρυνθο προς το Αλιβέρι. Ο καλύτερος τρόπος να φτάσετε στον αρχαιολογικό χώρο είναι να στρίψετε προς την παραλία Γεράνι, όπου μπορείτε να παρκάρετε. Από το δρόμο στα δυτικά του λόφου που οδηγεί προς τη θάλασσα μπορείτε να έχετε μια καλή εικόνα του ιερού (Εικ. 11). ΚΠρος το παρόν ο χώρος είναι ακόμη κλειστός για το κοινό.

Η σημερινή παραλιακή κωμόπολη της Αμαρύνθου, ιδρύθηκε αρχικά ως Κάτω Βάθεια τα έτη 1906-1907 και επανέκτησε το αρχαίο όνομά της το 1911. Ο παλαιότερος προγενέστερος οικισμός της Βάθειας, ο οποίος σημειώνεται στους χάρτες ήδη από την εποχή της Βενετοκρατίας, βρισκόταν στη θέση του πρώην ιερού της Αρτέμιδος Αμαρυσίας. Κατά τη διάρκεια του 17ου αιώνα, ο οικισμός είναι πιθανό να μεταφέρθηκε στην ενδοχώρα, στο σημερινό χωριό Άνω Βάθεια. Κατά την Αρχαιότητα, η Αμάρυνθος ανήκε στη χώρα της Ερέτριας, η οποία ήδη από τους Κλασικούς χρόνους (5ος-4ος αιώνας π.Χ.) ασκούσε έλεγχο σε μια περιοχή περίπου 1.500 τετραγωνικών χιλιομέτρων, χωρισμένη σε πέντε περιφέρειες (χώρους), που εκτεινόταν από το Ληλάντιο πεδίο (κοντά στο σημερινό χωριό Βασιλικό) έως τα όρη νότια των Στύρων, η οποία αντιστοιχούσε περίπου στο 40% της συνολικής έκτασης της νήσου της Εύβοιας (Εικ 12). Η Αμάρυνθος ήταν ένας από τους άνω των 50 δήμους της περιοχής αυτής. Το ιερό της Αμαρυσίας Αρτέμιδος βρισκόταν πιθανότατα εκτός των ορίων του οικισμού, επί της παράκτιας ζώνης. Στα ανατολικά οριοθετούνταν από το λόφο των Παλαιοεκκλησιών, ενώ στα δυτικά από μια ελώδη – στο παρελθόν – περιοχή που διαμορφώθηκε από τις προσχωσιγενείς αποθέσεις του αρχικού μεγάλου κόλπου. Τα αλλοβιακά ιζήματα του ποταμού Σαρανταπόταμου, ο οποίος εκβάλλει στη

θάλασσα στα δυτικά, συνέβαλαν σε μεγάλο βαθμό στην πρόσχωση αυτή. Ο λόφος των Παλαιοεκκλησιών συνέχισε να προβάλλει εν είδει χερσονήσου επί της θάλασσας έως την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Η διαδικασία πλήρωσης του κόλπου με προσχωσιγενείς αποθέσεις έλαβε χώρα στις αρχές της Εποχής του Σιδήρου και αποτέλεσε την προϋπόθεση για την ίδρυση του ιερού.

Από την Εποχή του Χαλκού στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου

Ο λόφος των Παλαιοεκκλησιών κατοικήθηκε για πρώτη φορά στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, κατά τη μετάβαση από την 4η στην 3η χιλιετηρίδα π.Χ. Οι δύο όρμοι που διαμορφώνονται στις πλευρές του λόφου αποτελούσαν ιδανικά αγκυροβόλια. Η εύφορη πεδιάδα στην ενδοχώρα, η οποία ορίζεται από δύο όρη, τον Όλυμπο και το Σερβούνι, αποτελούσε ιδανικό μέρος για τον προσπορισμό τροφής. Συνεπώς, οι κάτοικοι του οικισμού στηρίζονταν όχι μόνο στην αλιεία, αλλά και σε προϊόντα γεωργίας, κυνηγιού και κτηνοτροφίας.

Κατά τη διάρκεια της Μεσοελλαδικής περιόδου (1ο μισό της 2ης χιλιετηρίδας π.Χ.) ο οικισμός φαίνεται ότι επεκτάθηκε προς τα βόρεια, έως τις πεδινές εκτάσεις. Ο κόλπος στα δυτικά άρχισε να μετατρέπεται σε ελώδη περιοχή στους χρόνους αυτούς, ενώ στη συνέχεια αρχίζει να πληρώνεται συνεχώς από προσχωσιγενείς αποθέσεις. Προς το τέλος της Εποχής του Χαλκού, κατά τη λεγόμενη Μυκηναϊκή περίοδο (2ο μισό της 2ης χιλιετηρίδας π.Χ.), το όνομα του οικισμού καθίσταται γνωστό για πρώτη φορά: μια πλήινη εγχάρακτη πινακίδα της Γραμμικής Β' από το ανάκτορο της Θήβας αναφέρει παράδοση ενός φορτίου μαλλιού (έριον) από τη θέση a-ta-ru-to, ένα μέρος που είναι αναντίρρητα ταυτόσημο με τον οικισμό στο λόφο των Παλαιοεκκλησιών (**Εικ. 13**). Το ίδιο τοπωνύμιο εμφανίζεται επίσης σε ορισμένα εκτυπώματα σφραγιδολίθων που βρέθηκαν στη Θήβα. Ο οικισμός της Αμάρυνθου της Εποχής του Χαλκού επί του λόφου των Παλαιοεκκλησιών φαίνεται να βρισκόταν σε στενή επαφή με το ισχυρό ανάκτορο του ηγεμόνα της Θήβας προς το τέλος της 2ης χιλιετίας και να το προμήθευε με αγαθά. Το πώς πραγματοποιήθηκε η μετάβαση από τον προϊστορικό οικισμό στην κορυφή και την βόρεια κλιτύ του λόφου, στο ιερό στην πεδιάδα στα δυτικά, η οποία είχε υποστεί πλήρη πρόσχωση στις αρχές της Εποχής του Σιδήρου, είναι ένα ζήτημα που απασχολεί έντονα την τρέχουσα έρευνα. Υπάρχει σύνδεση

μεταξύ του μυκηναϊκού οικισμού και του ιερού; Σε ποιο σημείο δύναται κανείς να μιλήσει για έναν ιερό περίβολο; Μπορούν οι ρίζες της λατρείας να εντοπιστούν ήδη κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού; Τα ερωτήματα αυτά δεν μπορούν ακόμη να απαντηθούν με σαφήνεια. Παρόλα αυτά, είναι γεγονός ότι τα κεραμικά ευρήματα αποδεικνύουν την αδιάλειπτη κατοίκηση του χώρου από την εποχή του Χαλκού έως την εποχή του Σιδήρου. Το παλαιότερο τοίχιο στην περιοχή όπου ιδρύθηκε το ιερό χρονολογείται στην Ύστερη Μυκηναϊκή περίοδο (12ος αιώνας π.Χ.) και παρέμεινε σε χρήση έως την Πρωτογεωμετρική περίοδο (τέλος 10ου αιώνα π.Χ.). Ωστόσο, από αυτό δεν μπορεί να συναχθεί καμία λατρευτική συνέχεια, δεδομένου ότι η ακριβής χρήση του τοίχου αυτού δεν έχει ακόμη αποσαφηνιστεί. Ένας ύστερος πρωτογεωμετρικός παιδικός τάφος του 2ου μισού του 9ου αιώνα π.Χ., ο οποίος αποκαλύφθηκε περίπου 50 μέτρα βόρεια αυτού του τοίχου, υποδηλώνει την ύπαρξη ενός οικισμού που δεν μπορεί ακόμη να εντοπιστεί με ασφάλεια. Τα πρώτα σαφή ίχνη λατρευτικών δραστηριοτήτων ανήκουν στην Ύστερη Γεωμετρική Εποχή (2ο μισό του 8ου αιώνα και αρχές του 7ου π.Χ.). Πρόκειται για μικρογραφικές υδρίες, ένας τύπος αγγείου ο οποίος ανευρίσκεται σε όλα τα γνωστά ιερά της Ερέτριας, αλλά και για μικρότερα αντικείμενα. Ανάμεσα σε αυτά βρίσκονται μια σφραγίδα από στεατίτη (Εικ. 14) της ομάδας του Lyre-Player Group, όπως αυτές που βρέθηκαν και στο ιερό

Εικ. 13, Σχεδιαστική αποτύπωση πήλινης πινακίδας από τη Θήβα με το όνομα a-ma-ru-to © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού. Άδεια αναδημοσίευσης: Εφορεία Αρχαιοτήτων Βοιωτίας.

Εικ. 14, Σφραγίδα από στεατίτη, η οποία ανήκει στην “Ομάδα του Λυράρη”, 8ος αιώνας π.Χ., Μουσείο Ερέτριας, Φωτογραφία © ΕΑΣΕ

Εικ. 15, Χάλκινο ειδώλιο ταύρου, 8ος αιώνας π.Χ., Μουσείο Ερέτριας, Φωτογραφία © ΕΑΣΕ

Εικ. 16, Αποσπασματικά σωζόμενος ενεπίγραφος χάλκινος τροχός με το όνομα του δωρητή, Μουσείο Ερέτριας, Φωτογραφία © ΕΑΣΕ

του Απόλλωνος της Ερέτριας, ένα χάλκινο ειδώλιο ταύρου (**Εικ. 15**) και θραύσματα χάλκινων ασπίδων. Το όνομα του δωρητή, Θεο(γείτων) ή Θεό(γνητος), είναι εγχάρακτο σε ένα θραυσμένο και αποσπασματικά σωζόμενο χάλκινο τροχό (**Εικ. 16**), ο οποίος αποτελεί αναθηματική προσφορά.

Κατά τον 8ο αιώνα π.Χ. ανεγέρθηκαν επίσης ορισμένα αψιδωτά κτίσματα, όπως το κτήριο 9, η χρήση του οποίου δεν έχει ακόμη αποσαφηνιστεί (**Εικ. 1**, 9). Το κτήριο αυτό αποτελούσε μέρος οικιστικού συνόλου ή ανήκε ήδη στον ιερό περίβολο; Στο ιερό του Απόλλωνα Δαφνηφόρου στην Ερέτρια μπορεί κανείς να παρατηρήσει πώς ο αρχικός πυρήνας του οικισμού με τις αψιδωτές οικίες μετατράπηκε σε ιερό με μνημειακό ναϊκό οικοδόμημα κατά τη διάρκεια του 8ου και στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ. Η αψιδωτή οικία 9 αντικαταστάθηκε κατά την Αρχαϊκή περίοδο (στα τέλη του 7ου αιώνα π.Χ.) από ένα μακρόστενο ορθογώνιο κτήριο (**Εικ. 1**, 3), το οποίο αποτελεί τμήμα του νεοσύστατου ιερού. Το κτήριο έχει μήκος 38 μ. και απαρτίζεται από δύο κεντρικές αίθουσες που ανοίγουν προς τα δυτικά, δηλαδή προς το κέντρο του ιερού. Πλευρικά κάθε μίας από αυτές τις αίθουσες διαμορφώνεται ένα δώμα με δύο μεγάλα θυραία ανοίγματα, που επέτρεπαν τη διέλευση από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Το κτήριο, το οποίο υπέστη αρκετές μεταβολές κατά τη διάρκεια της Αρχαϊκής εποχής, έχει ένα πρωτότυπο αρχιτεκτονικό σχέδιο, που δεν βρίσκει ακριβές παράλληλο. Η λιθόστρωτη οδός στα ανατολικά του, η οποία οδηγούσε προς τη θάλασσα, παρείχε πρόσβαση στα δύο πλευρικά δωμάτια που οδηγούσαν στο εσωτερικό του ιερού. Μπροστά από τη δυτική πρόσοψη του κτηρίου υπήρχε δεξαμενή κατασκευασμένη από κορινθιακές κεράμους, η οποία ενδεχομένως να χρησιμοποιούνταν για τον τελετουργικό εξαγνισμό των προσκυνητών που εισέρχονταν στο ιερό.

Επομένως, είναι λογικό να ερμηνεύσουμε το κτήριο 3 ως το ανατολικό όριο του αρχαϊκού ιερού. Επίσης, κατά τους Αρχαϊκούς χρόνους, ένα ακόμη μνημειακής μορφής οικοδόμημα ανεγέρθηκε στα δυτικά του κτηρίου 3, του οποίου η λειτουργία αποσαφηνίστηκε κατά την ανασκαφική περίοδο του 2020. Πρόκειται αναμφίβολα για τον ναό (**Εικ. 1**, 6), του οποίου διακρίνονται δύο διαφορετικές οικοδομικές φάσεις, οι οποίες, ωστόσο, ανήκουν αμφότερες στην Αρχαϊκή εποχή. Στην πρώτη φάση ανήκουν ένας τοίχος και μία εστία. Το κτήριο της δεύτερης φάσης, διαστάσεων 31,5 × 10,8 μ., έχει τη μορφή ενός απλού ορθογώνιου «οίκου», με εσωτερική σειρά κίωνων κατά μήκος του κεντρικού του άξονα.

Στον αποθέτη που ανακαλύφθηκε στο δάπεδο του ναού, βρέθηκαν αττικά μελανόμορφα αγγεία, δείγματα των – χαρακτηριστικών για την Ερέτρια – πρόχων με ψηλό λαιμό ντόπιας παραγωγής, μικρογραφικές υδρίες, χάλκινα αγγεία, πήλινα ειδώλια, σφονδύλια, χάνδρες, σκαραβαίοι και κοσμήματα από διάφορα πολύτιμα υλικά (**Εικ. 17**). Τα περισσότερα από τα αγγεία βρέθηκαν καλά διατηρημένα και χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του βου αιώνα π.Χ. Πρόκειται επομένως για έναν σχετικά ομοιογενή αποθέτη, με εξαίρεση μερικά πρωιμότερα ευρήματα, τα οποία πιθανώς ανήκουν στην πρώτη οικοδομική φάση. Σε αυτή την πρωιμότερη κατασκευαστική περίοδο ανήκει επίσης η εστία που βρέθηκε στο εσωτερικό του ναού. Η πεταλόσχημη αυτή κατασκευή αποτελείται από επάλληλα στρώματα ερυθρωπού χρώματος με πολλά ίχνη τέφρας και οριοθετείται από μια στρώση από πηλό πάνω σε ένα τοιχάριο από αργούς λίθους (**Εικ. 1, 15**).

Διάφορες ενδείξεις ταυτίζουν το κτήριο αυτό με ναό : η θέση του στο κέντρο του ιερού, το μέγεθός του, ο προσανατολισμός του προς τα ανατολικά, αλλά και η συσχέτισή του με μια συμπαγή θεμελίωση μπροστά από την ανατολική του πλευρά (**Εικ. 1, 11**), η οποία πιθανότατα ερμηνεύεται ως βωμός. Η εστία, καθώς και ο πλούσιος αποθέτης στο εσωτερικό του ναού, αποτελούν πρόσθετα στοιχεία τεκμηρίωσης. Τα ευρήματα του αποθέτη εύκολα συσχετίζονται με τη λατρεία μιας γυναικείας θεότητας, όπως η Άρτεμις. Κατά την Ύστερη Κλασική και Ελληνιστική περίοδο, τοποθετήθηκαν διάφορα αναθήματα πέριξ του ναού, για τα οποία μαρτυρούν ακόμη ορισμένα βάθρα που βρέθηκαν κατά χώραν. Ένα από αυτά τα βάθρα μπορεί να έφερε το μικρό χάλκινο άγαλμα της θεάς Αρτέμιδος, της οποίας η φαρέτρα (**Εικ. 18**) βρέθηκε ανάμεσα στον βωμό και στο ναό.

Το ιερό κατά την Κλασική περίοδο (5ος-4ος αι. π.Χ.)

Η αρχαία λιθόστρωτη οδός προς τη θάλασσα που περνούσε μεταξύ της ανατολικής πλευράς του κτηρίου 3 και ενός τοίχου που την οριοθετούσε (**Εικ. 1, M37**) εγκαταλείφθηκε τον 5ο αιώνα π.Χ. για χάρη ενός οικοδομήματος, διαστάσεων 12 × 9 μ. (**Εικ. 1, 2**) με προσανατολισμό από νοτιοανατολικά προς βορειοδυτικά. Η χρήση αυτού του κτηρίου είναι ασαφής. Κρίνοντας από την κάτοψη θα μπορούσε να σχετιστεί με ένα πρόπυλο, το οποίο – όπως και το πρωιμότερο κτήριο 3 – παρείχε πρόσβαση στο ιερό, ή με ένα θησαυρό, στο οποίο φυλάσσονταν πολύτιμα αναθήματα.

Εικ. 17, αποθήκη αναθημάτων επί του δαπέδου κοντά στη θεμελίωση του ναού 6, Φωτογραφία © ΕΑΣΣΕ

Εικ. 18, Φαρέτρα χάλκινου αγαλμάτιου της Αρτέμιδος, Μουσείο Ερέτριας, Φωτογραφία © ΕΑΣΣΕ

Εικ. 19, Αναπαράσταση της Ανατολικής Στοάς, Oliver Bruderer © ΕΑΣΕ

Εικ. 20, Παρεκκλήσι της Παναγίτσας, Φωτογραφία © ΕΑΣΕ

Νότια του ναού (**Εικ. 1**, 6) ήρθαν στο φως τα θεμέλια μερικών μικρότερων κτισμάτων της Κλασικής εποχής (**Εικ. 1**, 8), ορισμένα εκ των οποίων ήταν πιθανώς θησαυροί και φιλοξενούσαν μνημειακές αναθηματικές προσφορές. Τρεις ακόμη θησαυροί (**Εικ. 1**, 7, 12, 13) όριζαν το βόρειο άκρο του ιερού. Η κάτοψη τους αντιστοιχεί σε εκείνη ενός απλού πρόστυλου ναού. Τα τρία κτήρια κείνται παράλληλα μεταξύ τους και είναι προσανατολισμένα προς το ναό και τον βωμό αντίστοιχα. Είναι εμφανές ότι παρέμειναν σε χρήση τουλάχιστον μέχρι τους Ελληνιστικούς χρόνους, εφόσον οι αρχιτέκτονες φαίνεται να τους έλαβαν υπόψη κατά την κατασκευή της βόρειας πτέρυγας της ανατολικής στοάς (**Εικ. 1**, 1) προς το τέλος του 4ου αιώνα. Παραπλεύρως του θησαυρού 12, υπήρξε κατά τους Κλασικούς χρόνους μία ακόμη στοά (**Εικ. 1**, 5), η οποία ανακαινίσθηκε κατά την Ελληνιστική εποχή και στη συνέχεια κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους.

Η ακμή των Ελληνιστικών χρόνων

Μια σημαντική οικοδομική φάση, η οποία επρόκειτο να αλλάξει για μια ακόμη φορά την όψη του ιερού, τοποθετείται στο δεύτερο μισό του 4ου αιώνα π.Χ., κατά τη μετάβαση από την Κλασική στην Ελληνιστική εποχή. Βάσει των οικοδομημάτων που έχουν περιγραφεί ως τώρα, ο πυρήνας του ιερού ενσωματώθηκε την εποχή αυτή γύρω από μία πλατεία. Την ανατολική πλευρά καταλάμβανε μια μνημειακή στοά με πλευρικές προεκτάσεις (**Εικ. 1**, 1). Η στοά αυτή, με μήκος σχεδόν 70 μ., είναι το μεγαλύτερο οικοδόμημα του ιερού. Κανένα άλλο κτίσμα δεν καταδεικνύει σαφέστερα τις προσπάθειες της Ερέτριας να καταστήσει τη μορφή του ιερού μνημειακή και να το αναγάγει σε λατρευτικό κέντρο της πόλης-κράτους. Η κατασκευή του κατά την Ύστερη Κλασική-Πρώιμη Ελληνιστική περίοδο (τέλος 4ου-αρχές 3ου αιώνα π.Χ.) συμπίπτει με μια περίοδο οικονομικής ευμάρειας για την Ερέτρια, κατά την οποία ο φιλόσοφος και πολιτικός Μενέδημος διηύθυνε τις τύχες της πόλεως κατά τη διάρκεια μίας δυσχερούς περιόδου, η οποία χαρακτηρίστηκε από την επιρροή των Μακεδόνων βασιλέων. Μολοντί από τη στοά αυτή διασώζονται ελάχιστα κατάλοιπα των θεμελίων και τμήματα των κατώτερων δόμων των τοίχων, πολλά στοιχεία επιτρέπουν να κατανοήσουμε την μορφή της (**Εικ. 19**). Στην πρόσοψη υπήρχαν συνολικά 27 δωρικοί κίονες που επιστέφονταν από επιστύλιο και ζωφόρο αποτελούμενη από τρίγλυφα και μετόπες. Ένα μέλος αυτής της ζωφόρου βρέθηκε πεσμένο

ακριβώς μπροστά από τη θεμελίωση. Οι διαστάσεις του αναλογούν ακριβώς σε εκείνες του αρχιτεκτονικού μέλους τριγλύφου-μετόπης, το οποίο είναι εντοιχισμένο στον βόρειο τοίχο του παρεκκλησίου της Παναγίας στην Άνω Βάθεια (**Εικ. 20**). Το παρεκκλήσι, χτισμένο τον 13ο αιώνα, είναι δομημένο σχεδόν αποκλειστικά από αρχαία μέλη σε δεύτερη χρήση. Το συμφυές μέλος τριγλύφου-μετόπης και μια επιγραφή (IG XII, 9, 276) που βρίσκονται εντοιχισμένα στον κύριο ναό επιβεβαιώνουν ότι τα στοιχεία αυτά αφαιρέθηκαν από το ιερό της Αμαρυσίας Αρτέμιδος.

Η κεραμοσκεπής στέγη της στοάς επιστέφονταν στις απολήξεις της από ακροκέραμα με φοινικοειδή κόσμηση, αρκετά δείγματα των οποίων έχουν βρεθεί σε λάκκο μπροστά στο κτίριο. Στο εσωτερικό της ανατολικής στοάς υπήρχε μια σειρά από κίονες σε ορθογώνια θεμέλια που χώριζαν την στοά σε δύο κλίτη. Κατά μήκος του οπίσθιου τοίχου υπήρχε ένα μαρμάρινο θρανίο με διαμορφωμένες βάσεις, μήκους περίπου 130 μ., παρόμοιο με εκείνον που εντοπίστηκε στη στοά στο Αμφιαράειο του Ωρωπού. Η στοά ήταν σχεδιασμένη να δέχεται μεγάλο πλήθος κόσμου, γεγονός που υπογραμμίζει τη σημασία του ιερού κατά την Ελληνιστική περίοδο. Υπενθυμίζουμε ότι ο Στράβων αναφέρει στο κείμενό του μια πομπή από την Ερέτρια προς το ιερό απαρτιζόμενη από σχεδόν 4.000 άτομα. Από μεταγενέστερες πηγές πληροφορούμαστε επίσης ότι στις εορταστικές εκδηλώσεις προς τιμήν της Αρτέμιδος δεν έπαιρναν μέρος μόνο οι κάτοικοι της Ερέτριας, αλλά εκπρόσωποι και προσκυνητές από άλλες πόλεις της Εύβοιας, όπως η Χαλκίδα ή η Κάρυστος. Σύμφωνα με μια επιγραφή, η οποία μεταφέρθηκε στο Αυλωνάρι σε απόσταση περίπου 20 χιλιομέτρων, και η οποία χρονολογείται στην εποχή της κατασκευής της Στοάς, στο ιερό λάμβαναν χώρα, εκτός από αθλητικοί διαγωνισμοί, και μουσικοί αγώνες (**Εικ. 23**). Εξ αιτίας της προσέλευσης πλήθους ανθρώπων στους διαγωνισμούς αυτούς κατέστη η ανέγερση μίας τέτοιας μνημειακής στοάς άκρως απαραίτητη.

Σε αντίθεση με την παρουσία ενός ενιαίου κτηρίου στην ανατολική πλευρά, η βόρεια πλευρά του ιερού παρουσιάζει μια διαφορετική εικόνα, αφού απαρτίζεται από διάφορα κτίσματα, το καθένα με διάφορες οικοδομικές φάσεις ανέγερσης. Ωστόσο και εδώ, ο στόχος ήταν να επιτευχθεί ένας – όσο το δυνατόν – αρμονικός σχεδιασμός, ο οποίος υλοποιήθηκε με την αυστηρά παράλληλη διάταξη των επιμέρους κτηρίων κατά μήκος ενός άξονα που είχε διατηρηθεί από τους Αρχαϊκούς χρόνους. Μεταξύ της βόρειας στοάς (**Εικ. 1**, 5), η οποία ανακαινίστηκε κατά τους Ελληνιστικούς χρόνους, και της βόρειας πτέρυγας της ανατολικής

στοάς (**Εικ. 1**, 1), η οποία χτίστηκε το τελευταίο τέταρτο του 4ου αι., ανεγέρθηκαν τρεις θησαυροί (**Εικ. 1**, 7, 12 και 13). Η βόρεια πτέρυγα της ανατολικής στοάς χτίστηκε κοντά στον ανατολικό τοίχο του θησαυρού 13, καθιστώντας τη βόρεια πλευρά του ιερού εντελώς κλειστή και μη επιτρέποντας την άμεση πρόσβαση στο ιερό.

Ένα από τα μόνιμα προβλήματα του ιερού ήταν οι ιζηματογενείς εκπλύσεις της δυτικής πλαγιάς του λόφου των Παλαιοεκκλησιών μετά από έντονες βροχοπτώσεις. Προκειμένου να αποτραπεί η καταστροφή του οπίσθιου τοίχου της ανατολικής στοάς, κατασκευάστηκε ένας συμπαγής αναλημματικός τοίχος στα πλέον εκτεθειμένα σημεία της πλαγιάς κατά το 2ο μισό του 2ου αιώνα π.Χ. Ο τοίχος αυτός, ωστόσο, δεν αποσκοπούσε μόνο στην προστασία του ιερού από τις κατολισθήσεις, αλλά δημιουργούσε και έναν κλειστό χώρο μεταξύ της ανατολικής στοάς και του εν λόγω αναλημματικού τοίχου, ο οποίος μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για διάφορους σκοπούς (**Εικ. 1**, 4). Για να εξασφαλιστεί η διέλευση από το ιερό προς τον αύλειο αυτό χώρο σε αυτό το σημείο, διανοίχτηκε στη συνέχεια μία θύρα στον οπίσθιο τοίχο της ανατολικής στοάς, η οποία ήταν κοσμημένη με ένα προεξέχον μνημειακό πρόπυλο. Μπορεί να υποτεθεί πως για λόγους συμμετρίας, μια ανάλογη είσοδος υπήρχε στο μη ανασκαμμένο νότιο τμήμα της Στοάς. Ο ίδιος ο αναλημματικός τοίχος αποτελούνταν από ορθογώνιους δόμους τοποθετημένους σύμφωνα με το ισόδομο σύστημα δόμησης. Η σταθερότητα του οπίσθιου τοίχου εξασφαλιζόταν από αρκετούς πεσσούς, οποίοι ήταν προσαρτημένοι ανά τακτά διαστήματα. Κάθε δεύτερος πεσσός εκτείνεται και στην εξωτερική πλευρά και εισχωρεί σε βάθος προς το λόφο. Στην εσωτερική πλευρά, οι πεσσοί επιστέφονται με επίκρανα. Η χωρική διαμόρφωση της πλατείας που προέκυψε, πρέπει να εκληφθεί ως προέκταση του ιερού, όπου πιθανότατα κατά τη διάρκεια της εορτής των Αρτεμισίων, λάμβαναν χώρα άγνωστα έως σήμερα σε εμάς δρώμενα.

Το ιερό φαίνεται ότι έλαβε τη μέγιστη επέκτασή του τον 2ο αιώνα π.Χ. Στους χρόνους αυτούς ο Δήμος της Ερέτριας και ιδιώτες προσέφεραν πολλά αφιερώματα, ιδίως χάλκινα αγάλματα, τα οποία στήνονταν κατά μήκος της ανατολικής στοάς και γύρω από τους εξωτερικούς τοίχους του ναού. Όπως συμβαίνει συχνά, τα ίδια τα αγάλματα δεν σώζονται πλέον, με εξαίρεση μερικά μικρά θραύσματα. Παρόλα αυτά, μπορούμε να πάρουμε μια καλή ιδέα για την κόσμηση του ιερού από τις βάσεις, οι οποίες συχνά έφεραν επιγραφές. Οι επίσημες δωρεές του Δήμου (IG XII, 9, 99. 276-278, SEG 61, 713) αποτελούνται από αφιερώματα σε πολίτες, που εί-

χαν συμβάλλει ιδιαίτερα στην ευημερία της κοινότητας. Στην περίπτωση αυτών συναντάμε στην αρχή της επιγραφής την ένδειξη του δωρητή (ὁ δῆμος ὁ Ἐρετριέων) και την αναφορά στις αξίες του τιμώμενου (ἀρετή, εὖνοια), ακολουθούμενη από το ὄνομά του και τις θεότητες στις οποίες δωρίζεται το ἔργο: Ἀρτεμις, Απόλλων και Λητώ. Μεταξύ αυτών που τιμήθηκαν με αυτόν τον τρόπο βρίσκουμε κάποιον Δημόφιλο, έναν Ηράκλειτο, υἰό του Δημητρίου, ἢ Θεόπομπο, υἰό του Αρχέδημου. Τα ψηφίσματα, τα οποία αιτιολογούσαν την τιμή του συγκεκριμένου προσώπου, τοποθετούνταν δίπλα στο ἄγαλμα, ὅπως για παράδειγμα στην περίπτωση του Θεόπομπο, ο οποίος για τις υπηρεσίες του στο Γυμνάσιο της Ερέτριας ἔλαβε ἀπὸ ἓνα ἄγαλμα τόσο στο Γυμνάσιο ὅσο και στο ιερό της Ἀρτέμιδος στην Ἀμάρυνθο. Ὅπως μαρτυρά η επιγραφή, τα δύο αυτά ψηφίσματα ἔπρεπε να στέκουν «παρὰ τὰς εἰκόνας». Ἀπὸ τα βάρθρα των δύο ἀγαλμάτων εἶναι γνωστό μόνο εκείνο του Γυμνασίου (SEG 59, 985). Η ἰδιαίτερως αποσπασματική του διατήρηση δεν ἐπιτρέπει να ἀντλήσουμε πληροφορίες για την τοποθέτηση του ψηφίσματος. Ἀντίθετα, στην βάση ενός ἄλλου χάλκινου ἀγάλματος ἀπὸ την Ἀμάρυνθο, σώζεται, ἐκτὸς ἀπὸ τις οπές για τη στήριξη των ποδιών, και μια ἐπιμήκης ἐσοχή, στην οποία ἀρχικὰ εἶχε προσαρτηθεῖ ἓνα σχετικό ψήφισμα.

Στην περίπτωση των ἰδιωτῶν δωρητῶν (IG XII, 9, 97–98. 140–142, πρβλ. ἐπίσης SEG 64, 833), ἀναγράφεται πρῶτα το ὄνομα του δωρητή και στη συνέχεια το ὄνομα του τιμωμένου και ο βαθμός συγγένειας, διότι συχνὰ τα ἔργα αυτά δωρίζονταν ἀπὸ μέλη της οἰκογένειας. Ἐτσι, για παράδειγμα, βρίσκουμε το ἄγαλμα του Ξενοχάρη ἀφιερωμένο ἀπὸ τη σύζυγό του και τους δύο υἱούς τους Ἀρκέριμο και Φιλιστίδη. Στην περίπτωση του Φανοκλή, γιου του Τιμοκράτη, ως δωρητές ἀναφέρονται ἡ σύζυγός του Κλεάριστη, κόρη του Σώτιμου, και ἓνα ἄλλο μέλος της οἰκογένειας ως δωρητές. Το ἄγαλμα του Φανοκλή φιλοτεχνήθηκε ἐπίσης ἀπὸ δύο διάσημους γλύπτες ἀπὸ την Ἀττική, τον Εὐχειρα και τον Εὐβουλίδη, τα ὀνόματά των ὁποίων ἀναφέρονται στο βάρθρο. Ὡς ἰδιαίτερο παράδειγμα μπορούμε ἐδῶ να ἀναφέρουμε τον Τήχιππο, τον γιο του Φιλίππου, ο οποίος δῶρισε ἓνα ἄγαλμα του ἀδελφού του Ἀπελλή (ΤΕΧΙΠΠΟΣ ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΤΟΝ ΑΔΕΛΦΟΝ ΑΠΕΛΛΗΝ ΑΡΤΕΜΙΔΙ ΑΠΟΛΛΩΝΙ ΛΗΤΟΙ) (Εικ. 21). Το ἐνδιαφέρον σε αυτό το παράδειγμα εἶναι, πῶς ο Τήχιππος – ὅπως φαίνεται ἀπὸ μια επιγραφή που βρέθηκε στη Χαλκίδα (IG XII, 9, 278) – τιμήθηκε και ο ἴδιος με ἓνα ἄγαλμα στο ιερό της Ἀρτέμιδος ἐπίσημα ἀπὸ τον Δῆμο της Ερέτριας. Ο πατέρας του Τηχιππου και του Ἀπελλή, Φίλιππος, διαδραμάτισε ἐπίσης το ρόλο του ἐπιστάτη στον καθαγιασμό

των δύο αγαλμάτων του Ερετριέως ευεργέτη Θεόπομπου (IG XII, 9, 236). Πρόκειται λοιπόν για μια γνωστή και πλούσια οικογένεια στην Ερέτρια, η οποία προσέφερε διάφορες υπηρεσίες στην πόλη-κράτος.

Εκτός από τα ανδρικά αγάλματα, υπάρχουν και εκείνα των γυναικών, όπως αυτό της Δημοκρίτης, δωρεά του συζύγου της Ωρωπιάδη και του υιού τους Βιόττου. Μεταξύ των ιδιωτικών αφιερωμάτων ξεχωρίζουν επίσης αγάλματα παιδών, τα οποία μας υπενθυμίζουν πως η Άρτεμις δεν ήταν μόνο η θεά του κυνηγιού, αλλά και προστάτιδά των παιδιών, ενώ διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στις λεγόμενες «τελετές μετάβασης» προς την ενηλικίωση. Ως παράδειγμα μπορούμε να αναφέρουμε το άγαλμα της Άστυλλας, το οποίο δώρισαν οι γονείς της, Παράμονος και Δημαρέτη, ίσως σε ένδειξη ευγνωμοσύνης προς τη θεά Αρτέμιδα, η οποία έτεινε προστατευτικό χέρι στην κόρη.

Καταστροφή και ανοικοδόμηση

Δυστυχώς, η αίγλη αυτή των αγαλμάτων στο ιερό δεν διήρκησε πολύ. Ήδη στις αρχές του 1ου αιώνα π.Χ. τα αγάλματα είχαν αποσπαστεί από τα βάθρα τους και το ιερό καταστράφηκε ολοσχερώς. Η αιτία για την καταστροφή αυτή εντοπίζεται πιθανώς στις πολεμικές συγκρούσεις μεταξύ του Μιθριδάτη ΣΤ' Ευπάτορος, βασιλέα του Πόντου, και της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Το έτος 87-86 π.Χ. το νησί της Εύβοιας βρέθηκε για μικρό χρονικό διάστημα στην σφαίρα επιρροής του Μιθριδάτη, τα στρατεύματά του οποίου είχαν εγκατασταθεί στη Χαλκίδα μέχρι να απωθηθούν τελικά από τον ρωμαϊκό στρατό υπό τον Σύλλα. Δεν είναι σαφές αν το ιερό είχε καταστραφεί κατά τη διάρκεια της κατοχής της νήσου από τα στρατεύματα του Μιθριδάτη ή μετά την απώθησή τους από τον ρωμαϊκό στρατό. Είναι όμως γεγονός ότι, μετά την καταστροφή αυτή, το ιερό ανοικοδομήθηκε εν μέρει προκειμένου να διασφαλιστεί η συνέχιση των λατρευτικών δρωμένων προς τιμήν της Αρτέμιδος. Η σημαντικότερη απόδειξη γι' αυτό είναι η κρήνη (Εικ. 1, 10), αμέσως μπροστά από την πρόσοψη της ανατολικής στοάς, η οποία ανακαινίστηκε. Ήδη από την Ελληνιστική περίοδο (3ος-2ος αιώνας π.Χ.), στην περιοχή αυτή υπήρχε πηγάδι υπόγειας υδροφορίας, το κυκλικής διατομής φρεάτιο του οποίου ήταν επενδεδυμένο με πήλινους δακτυλίους. Δεδομένου ότι το ανώτερο τμήμα του πηγαδιού είχε υποστεί φθορές, αποφασίστηκε η επανασχεδίαση μόνο του ανώτερου τμήματός του. Το κύριο στοιχείο αυτού του επανασχεδιασμού ήταν δύο σειρές κλιμάκων,

που θα οδηγούσαν από το βορρά και το νότο προς το φρεάτιο, έως 2 μ. βάθος (Εικ. 22). Οι κλίμακες ήταν ενισχυμένες και από τις δύο πλευρές με συμπαγή λίθινα τοιχία. Τόσο τα πλευρικά τοιχώματα όσο και οι αναβαθμοί, αποτελούνταν σε μεγάλο βαθμό από λίθινα μέλη σε δεύτερη χρήση. Όπως αποδείχτηκε κατά τη διάρκεια των ανασκαφών, επρόκειτο για τις βάσεις αγαλμάτων που είχαν καταστραφεί κατά τη διάρκεια του Μιθριδατικού πολέμου. Περίπου 12 από τις βάσεις αυτές μπόρεσαν να ανακτηθούν.

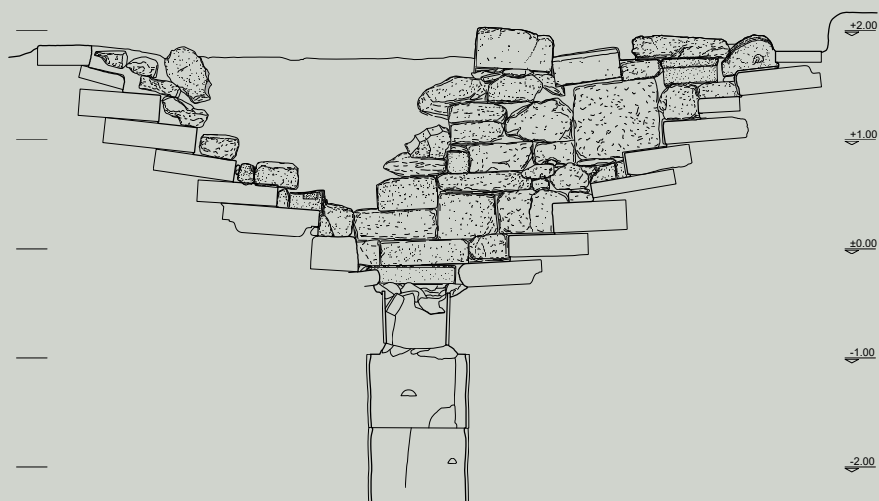
Εκτός των βάθρων των αγαλμάτων, θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών βρέθηκαν επίσης εντοιχισμένα στους τοίχους και στους αναβαθμούς της κρήνης, τα οποία συνδράμουν στην ανασύσταση των διάφορων κτηρίων του ιερού. Η μεγάλη έκπληξη, ωστόσο, ήταν η εύρεση των δύο επιγραφών που αναφέρθηκαν ανωτέρω, οι οποίες αποτελούσαν τον ανώτερο και τον τρίτο αναβαθμό της βόρειας κλίμακας. Η μία από αυτές, σε άριστη διατήρηση, αποδείχθηκε ότι ήταν μια συνθήκη, η οποία ρύθμιζε σε 40 γραμμές την προσάρτηση των Στύρων στην επικράτεια της πόλης-κράτους της Ερέτριας. Η συνθήκη αυτή χρονολογείται στα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ. και επιβεβαιώνει πως – όπως είχε ήδη υποθέσει νωρίτερα ο Knoepfler – η νότια εδαφική διεύρυνση της επικράτειας της Ερέτριας είχε ήδη λάβει χώρα λίγο μετά την απελευθέρωση της Εύβοιας από τον Αθηναϊκό ζυγό (γύρω στο 411 π.Χ.). Η δεύτερη επιγραφή αφορά ένα ψήφισμα προς τιμήν πέντε ανδρών της Ερέτριας, ίσως εκείνων που ήταν υπεύθυνοι για τις πέντε περιφέρειες της επικράτειας. Ωστόσο, η επιγραφή δεν είναι ενδιαφέρουσα μόνο για πολιτικό-ιστορικούς λόγους, αφού διασφαλίζει επίσης την ταύτιση του χώρου ως το ιερό της Αρτέμιδος της Αμαρύνθου. Πράγματι, σύμφωνα με το κείμενο, η απόδοση τιμής έλαβε χώρα στο ιερό της ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ ΕΝ ΑΜΑΡΥΝΘΩΙ (Εικ. 10). Κατ' αυτόν τον τρόπο, δόθηκε η οριστική τεκμηρίωση για τον εντοπισμό του ιερού.

Η τελευταία ακμή και η παρακμή

Το πηγάδι παρέμεινε σε χρήση μέχρι τον 3ο αιώνα μ.Χ., όπως επιβεβαιώνεται από τα ανευρεθέντα σε αυτό νομίσματα των χρόνων της βασιλείας του ρωμαίου αυτοκράτορα Διοκλητιανού (284-305 μ.Χ.), καθώς επίσης και πήλινοι ενεπίγραφοι λύχνοι. Σχετικά περιορισμένο οικοδομικό υλικό μαρτυρεί επίσης τη χρήση του ιερού κατά τη αυτοκρατορική Ρωμαϊκή περίοδο. Εάν και οι μεμονωμένοι αποσπασματικά σωζόμενοι τοίχοι στα νότια του μνημείου 8 δεν παρέχουν έναν ευκρινή οικοδομικό

Εικ. 21, Βάθρο αγάλματος του Απελλή, Μουσείο Ερέτριας, Φωτογραφία © ΕΑΣΕ

Εικ. 22, Κρήνη στο ιερό της Αμαρυσίας Αρτέμιδος, Φωτογραφία © ΕΑΣΕ

σχεδιασμό, είχαν πιθανότατα οικοδομηθεί κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Εκτός από το πηγάδι, ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία που αποδεικνύει τη συνέχιση χρήσης του ιερού βρίσκεται στις ενσφράγιστες κεραμίδες της βόρειας στοάς (Εικ. 9), οι οποίες δείχνουν την – έστω μερική – ανακαίνισή της κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο.

Η ακριβής αυτή χρονική στιγμή δεν μας είναι απολύτως σαφής. Παρόλα αυτά, ποικίλες ενδείξεις συνηγορούν για την χρηματοδότηση της συντήρησης του ιερού από έναν από τους πλουσιότερους άνδρες στην Ελλάδα εκείνης της εποχής. Πρόκειται για τον Αθηναίο μαικήνα Ηρώδη Αττικό, ο οποίος σύμφωνα με τις πηγές διατηρούσε έπαυλη στο νησί της Εύβοιας. Δύο επιγραφές με τους χαρακτηριστικούς τύπους απόδοσης κατάρας (αραί) του Ηρώδη, η μία σε ερμαϊκή στήλη που βρέθηκε στην θέση Βρύση, η άλλη σε μια μαρμάρινη στήλη προσαρτημένη σε ένα χαμένο πλέον μνημείο από διαφορετικό υλικό, έχουν πειστικά συσχετιστεί από τον Denis Knoepfler, με μνημεία προς τιμήν των αγαπημένων τροφίμων του Ηρώδη, Πολυδευκίονα, Αχιλλέα και Μέμνονα. Μαρτυρούν την παρουσία του Ηρώδη στο νησί, όπως αντίστοιχα πράττει και η γνωστή προτομή του Πολυδευκίονα στο μουσείο της Χαλκίδας. Όπως έγραψε ο σοφιστής Φιλόστρατος στο έργο του «Βίοι Σοφιστών», ο Ηρώδης Αττικός παρείχε ενίσχυση όχι μόνο στις πόλεις της Πελοποννήσου και της Βοιωτίας, αλλά και στις πόλεις της Εύβοιας (VS II, 551). Σύμφωνα με τον Knoepfler, είναι πιθανό η έπαυλη του Ηρώδη να βρισκόταν στην εύφορη πεδιάδα μεταξύ Ερέτριας και Αμαρύνθου και πως ο ίδιος όχι μόνο χρηματοδότησε οικοδομήματα στην ίδια την Ερέτρια, όπως τα ρωμαϊκά λουτρά τα οποία αποκαλύφθηκαν σχετικά πρόσφατα από την Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή, αλλά συνεισέφερε επίσης στην ανακαίνιση του ιερού της Αμαρυσίας Αρτέμιδος που βρισκόταν πλησίον της έπαυλης του.

Το χρονικό διάστημα κατά το οποίο το ιερό παρέμεινε σε λειτουργία μετά την τελευταία αυτή αναλαμπή κατά την εποχή του Ηρώδη Αττικού (2ος αιώνας μ.Χ.), δεν μπορεί να προσδιοριστεί επακριβώς. Τα υστερότερα νομίσματα, τα οποία ανευρέθησαν στην κρήνη, χρονολογούνται την περίοδο διακυβέρνησης του Διοκλητιανού, γεγονός που υποδηλώνει χρήση μέχρι τις αρχές του 4ου μ.Χ. αιώνα. Κατά τη διάρκεια του εκχριστιανισμού, ο αρχαίος ναός είναι πιθανό να μετατράπηκε σε εκκλησία. Αυτό προκύπτει αφενός από τους δύο πρωτοχριστιανικούς τάφους που ανευρέθηκαν εντός της βόρειας στοάς, η οποία όπως φαίνεται είχε ήδη καταστραφεί εκείνη την εποχή, και αφετέρου από τις μαρμάρινες πλάκες που φέρουν βυζαντινά διακοσμητικά μοτίβα. Οι τελευταίες, μαζί με

το ήδη αναφερθέν αρχιτεκτονικό μέλος τριγλύφου-μετόπης και άλλα δομικά υλικά σε δεύτερη χρήση από το ιερό της Αρτέμιδος, ενσωματώθηκαν στο παρεκκλήσι της Παναγίτσας (**Εικ. 20**). Όταν αυτό το εκκλησάκι χτίστηκε γύρω στο 1300 μ.Χ., το ιερό φαίνεται ότι είχε ήδη εγκαταλειφθεί και πως τα αρχαία λείψανα χρησιμοποιήθηκαν για την άντληση οικοδομικού υλικού. Πάνω από τα ερείπια αναπτύχθηκε ένας μικρός οικισμός, από τον οποίο έχουν διασωθεί μεμονωμένοι τοίχοι και η ύπαρξή του αντικατοπτρίζεται στο τοπωνύμιο Παλαιόχωρα, το οποίο χρησιμοποιείται εν μέρει έως σήμερα. Είναι πιθανό ο οικισμός αυτός να είχε ήδη από τότε το όνομα Βάθεια. Οι κάτοικοι εγκατέλειψαν την τοποθεσία αυτή αργότερα και ίδρυσαν το χωριό Άνω Βάθεια στην ενδοχώρα. Τα κατάλοιπα των αρχαίων κτισμάτων, τα οποία εκμεταλλεύονταν ακόμη εκείνη την εποχή, οδηγήθηκαν σε δύο ασβεστοκάμινους για την παραγωγή ασβέστη. Πολυάριθμα κεραμικά ευρήματα αποδεικνύουν ότι οι δραστηριότητες εξακολουθούσαν να λαμβάνουν χώρα εκεί μέχρι τον 16ο αιώνα μ.Χ. Στις αρχές του 19ου αιώνα, κατάλοιπα των ερειπίων ήταν προφανώς ακόμη ορατά και αποτυπώθηκαν στο χάρτη της γαλλικής αποστολής του Μοριά «*Expédition de Morée*» (**Εικ. 6**). Παρ' όλα αυτά τα ερείπια περιήλθαν σε λήθη μέχρι το 2007, όταν η πρώτη ανασκαφή από τους Ελβετούς και Έλληνες αρχαιολόγους άρχισε να τα φέρνει ξανά στο φως.

Εικ. 23, Ιερός Νόμος των Αρτεμισίων, Μουσείο Χαλκίδας, Μ1208, Φωτογραφία © ΕΑΣΕ

Τα Αρτεμίσια - η μεγάλη εορτή της Αρτέμιδος

Όπως συμβαίνει στα περισσότερα ελληνικά ιερά, στην Αμάρυνθο λάμβαναν χώρα ετήσιες εορτές προς τιμήν της Αρτέμιδος. Αν και οι γνωστές σε εμάς λεπτομέρειες είναι ελάχιστες, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι εορτασμοί ξεκινούσαν με μια μεγάλη πομπή από την Ερέτρια στην Αμάρυνθο. Ο Στράβων μνημονεύει 3.000 οπλίτες, 600 ιππείς και 60 άρματα που λάμβαναν μέρος στην πομπή αυτή. Οι αριθμοί αυτοί αναμφίβολα υποδηλώνουν την πολιτική αναδιοργάνωση της πόλης της Ερέτριας κατά τη μεταβατική περίοδο από τον 6ο στον 5ο αιώνα π.Χ. Λίγο αργότερα από την Αθήνα, η Ερέτρια εισήγαγε επίσης τη δημοκρατία, αλλά ενώ οι μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη προέβλεπαν τη διαίρεση της Αττικής σε δέκα φυλές, στην επικράτεια της Ερέτριας υπήρχαν μόνο έξι. Τρεις από αυτές είναι γνωστές με τα ονόματά τους: η Μηκιστίδα, η Αδμήτη και η Ναρκίττη, στην οποία ανήκε και ο Δήμος της Αμαρύνθου. Στην πομπή που αναφέρει ο Στράβων, συμμετείχαν 500 οπλίτες, 100 ιππείς και 10 άρματα από κάθε φυλή, που κινούνταν με τάξη κατά μήκος της Ιεράς Οδού προς το ιερό, πιθανώς συνοδευόμενοι από ένα πλήθος λατρευτών.

Από τις απαρχές του ιερού, τον 8ο και 7ο αιώνα π.Χ., οι προσκυνητές προσέφεραν πολύτιμα αναθήματα στη θεά Αρτέμιδα, όπως χάλκινες ασπίδες, χάλκινα και πήλινα ειδώλια ταύρων, σφραγίδες από στεατίτη, κεραμικά αγγεία, πήλινα ειδώλια, χάντρες, πυξίδες, υφάσματα, σφονδύλια και υφαντικά βάρη. Οι προσφορές αυτές κατατίθονταν αναμφίβολα στο πλαίσιο μιας μεγαλύτερης τελετής, που περιελάμβανε θυσίες στο μεγάλο βωμό. Μια εγχάρακτη σε λίθο επιγραφή (IG XII 9, 189; Rhodes-Osborne 2002 αρ. 73), περί το 338 π.Χ., μπορεί να μας δώσει κάποιες πληροφορίες σχετικά με αυτό. Πρόκειται για έναν ιερό νόμο για την εορτή των Αρτεμισίων, ο οποίος αφενός περιγράφει την εισαγωγή ενός μουσικού αγώνα, αφετέρου παρέχει πληροφορίες σχετικά με προσφορές θυσιών (Εικ. 23). Η πόλη της Ερέτριας έπρεπε να προσφέρει πέντε οικόσιτα πρόβατα την παραμονή της εορτής των Αρτεμισίων. Από την πλευρά τους, οι πέντε περιφέρειες της επικράτειας της Ερέτριας όφειλαν να

δωρίσουν σφάγια προς θυσία, συμπεριλαμβανομένων των ταύρων, των οποίων τις δωρές επιτρεπόταν να κρατήσουν μετά τις θυσίες. Οι αρχές που ήταν υπεύθυνες για την τελετουργία, διοργάνωναν την πομπή θυσίας στην πλατεία, που ήταν γνωστή ως Αγορά. Στην κεφαλή της πομπής προπορευόταν το ζώο που είχε επιλεγεί ως το «κάλλιστο» όλων, ακολουθούμενο από τα επιλεγμένα ζώα της θυσίας, καθώς και τα ζώα, που οδηγούνταν στη θυσία από ιδιώτες. Οι μουσικοί που λάμβαναν μέρος στον αγώνα τραγουδούσαν πρώτα το προσόδιον μέλος στον χώρο που είναι γνωστός ως Αυλή και στη συνέχεια συνόδευαν την πομπή με τα ίδια ενδύματα, που φορούσαν κατά τη διάρκεια της παράστασης τους στο διαγωνισμό.

Ο μουσικός αγώνας, ο οποίος διοργανώνονταν από την πόλη της Ερέτριας, ξεκινούσε την 27η ημέρα του μήνα Αυθестηρίωνος (τον Φεβρουάριο). Συμμετείχαν τραγουδιστές (ραψωδοί), αυλητές (αυλωδοί), κιθαριστές, κιθαρωδοί και παρωδοί. Καθένας συμμετέχων λάμβανε μία δραχμή την ημέρα ως αμοιβή για διατροφή, ενώ οι νικητές των επιμέρους αγωνισμάτων επιβραβεύονταν επίσης με χρηματικά έπαθλα έως 200 δραχμές σύμφωνα με ένα σύμβολο που εντοπίζεται στην επιγραφή.

Εκτός από τους μουσικούς διαγωνισμούς, υπήρχαν η πυρρίχη, ένα είδος χορού όπλων μεταξύ των νέων ανδρών, ο οποίος μαρτυρείται επίσης για τα ιερά της Αρτέμιδος στο ακρωτήριο Αρτεμίσιο (Βόρεια Εύβοια) και στις Αλές (Άλαι) Άραφηνίδες (Αττική), αλλά και αθλητικοί αγώνες. Μια από τις κορυφαίες στιγμές θα ήταν μάλλον ο αγώνας Σταδίου (αγώνισμα δρόμου). Μια επιγραφή που βρέθηκε στο Γυμνάσιο της Ερέτριας αναφέρει ένα αγώνισμα δρόμου προς τιμήν της Αρτέμιδος και ένα δεύτερο προς τιμήν του Λεύκιου Μόμμιου, για τον οποίο ψάλλονταν επίσης ένας ύμνος. Ο Ρωμαίος στρατηγός, ο οποίος έμεινε στην ιστορία για την ολική καταστροφή της Κορίνθου το 146 π.Χ., ήταν προφανώς σεβαστός στην Ερέτρια επειδή είχε δείξει έλεος στην πόλη, σε αντίθεση με την κοντινή Χαλκίδα. Ο γυμνασιάρχης Ελπίνικος τιμήθηκε επίσης στη μετάβαση από τον 2ο στον 1ο αι. π.Χ., επειδή είχε προσφέρει, όχι μόνο εξαιρετικές υπηρεσίες στο Γυμνάσιο της Ερέτριας αλλά και το λάδι για το χρίσμα των αθλητών στους αγώνες των Αρτεμισίων. Το πού ακριβώς τελούνταν αυτοί οι αγώνες δεν είναι σαφές, αλλά πιθανότατα θα υπήρχε ένα στάδιο και μια παλαίστρα πλησίον του ιερού.

Εκτός από τους ενήλικες, οι νεανίδες μπορούσαν επίσης να συμμετάσχουν στους διαφορετικούς αγώνες σε ξεχωριστή κατηγορία. Η Άρτεμις δεν ήταν μόνον η θεά του κυνηγιού, όπως είναι ευρέως γνωστή,

Εικ. 24, Νομίσματα από την κρήνη, Μουσείο Ερέτριας, Φωτογραφία © ΕΑΣΕ

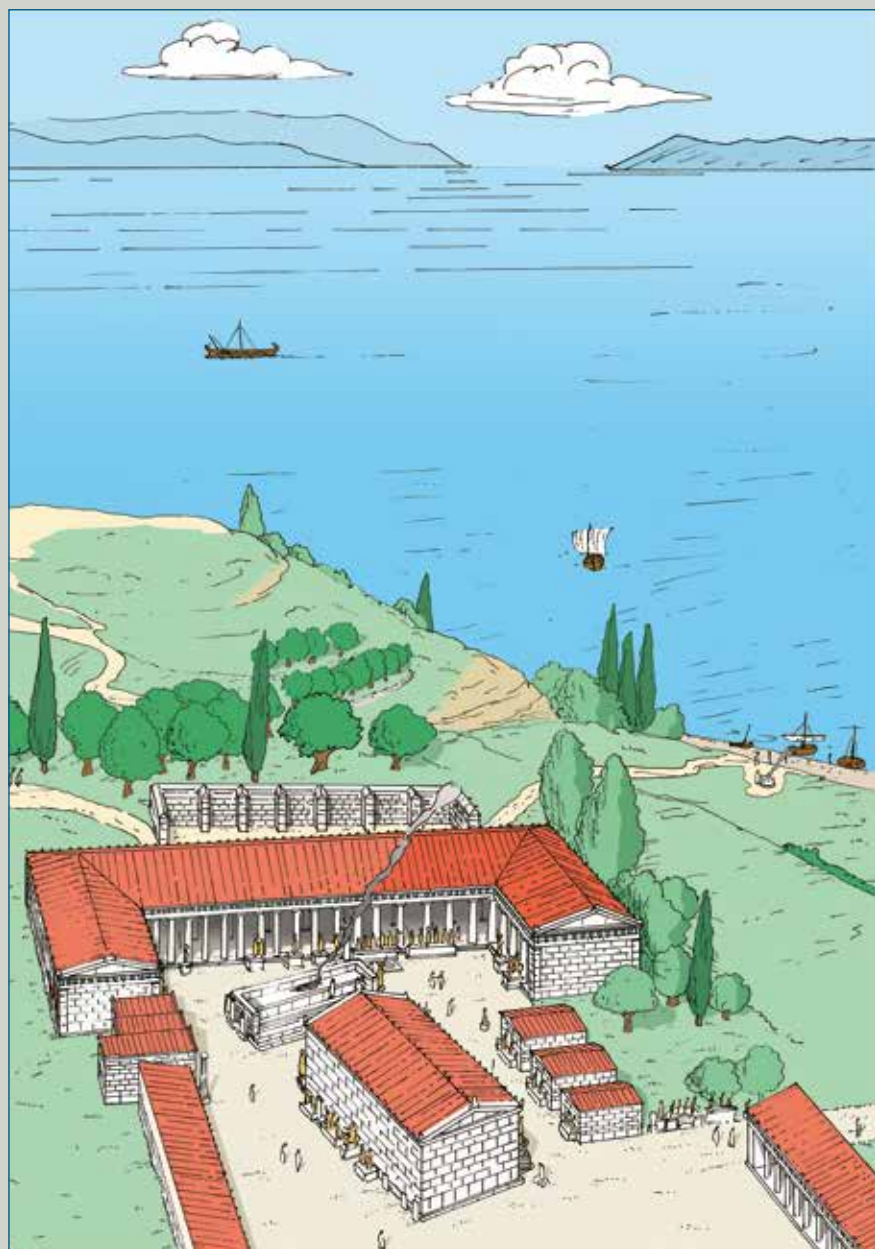
αλλά έπαιζε και σημαντικό ρόλο ως προστάτιδα και σύντροφος των παιδων και των εφήβων. Έχουμε ήδη δει ότι στο ιερό υπήρχαν αγάλματα παιδων, που είχαν αφιερωθεί από τους γονείς τους ή άλλα μέλη της οικογένειας. Αν και οι λόγοι των αφιερωμάτων δεν μας είναι συνηθως γνωστοί, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι γονείς αιτούνταν θεϊκής αρωγής για τα παιδιά τους, για παράδειγμα σε περίπτωση ασθένειας, ή πως ευχαριστούσαν έτσι τη θεά για την προστασία που τους παρείχε. Μια ιδιαίτερη τελετουργία, η οποία μπορεί να ενταχθεί σε αυτό το πλαίσιο, λάμβανε χώρα στην κρήνη. Κατά τη διάρκεια της αποκάλυψης αυτού του συγκροτήματος περισυλλέγησαν συνολικά 178 χάλκινα νομίσματα (Εικ. 24). Ορισμένα από αυτά βρέθηκαν στα χαμηλότερα στρώματα του ορύγματος του φρεατίου. Πρόκειται κυρίως για νομίσματα της Ελληνιστικής περιόδου, που επιβεβαιώνουν ότι η πρώτη διαμόρφωση του πηγαδιού ήταν ήδη σε χρήση τον 2ο αιώνα π.Χ. Ωστόσο, τα περισσότερα νομίσματα βρέθηκαν διάσπαρτα στους αναβαθμούς, που οδηγούσαν στο ορύγμα του πηγαδιού. Το πρωϊμότερο δείγμα ανήκει στην εποχή του Ρωμαίου αυτοκράτορα Καλιγούλα (37-38 μ.Χ.), ενώ τα υπόλοιπα κόπηκαν τον 2ο και 3ο αιώνα μ.Χ. Δεδομένου ότι τα νομίσματα ήταν διασκορπισμένα δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι υπήρχε ένας ενιαίος θησαυρός αλλά πιθανότερα μια τελετή κατά την οποία οι προσκυνητές, ίσως μετά από έναν τελετουργικό εξαγνισμό, έρριπταν ένα νόμισμα στο πηγάδι σε ένδειξη ευχαριστίας προς τη θεότητα που τους προστάτευε. Ένα παρόμοιο δρώμενο μας είναι γνωστό από το ιερό του θεραπευτή Αμφιάραου στον Ωρωπό όπου, σύμφωνα με τον Πausανία (I, 34, 4), οι

ασθενείς, αφού θεραπεύονταν, έριχναν ένα χρυσό ή αργυρό νόμισμα στο πηγάδι παραπλεύρωσ του ναού.

Η παρθένος θεά Άρτεμις συνόδευε τα παιδιά και ιδιαίτερα τις κορασίδες, μέχρις ότου έλθουν σε ηλικία γάμου. Διαδραμάτιζε έτσι σημαντικό ρόλο στην εφηβεία των νέων, επέβλεπε την ανάπτυξή τους και τα εισήγαγε με ασφάλεια στον κόσμο των ενηλίκων, μέσω τελετουργικών δρώμενων, των λεγόμενων «τελετών μετάβασης» (rites de passage). Ένα επίγραμμα στην Παλατινή Ανθολογία (Anthologia Palatina 6, 156) μας πληροφορεί για έναν σφηκωτήρα του αγοριού Χαρισθένη, τον οποίον δώρισαν οι γονείς του στις θεές της Αμαρύνθου. Από ένα άλλο επίγραμμα ενός άγνωστου ποιητή (Anthologia Palatina 6, 280) μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι νεαρές γυναίκες αφιέρωναν τις κούκλες και τα άλλα παιχνίδια τους στην Άρτεμιδα λίγο πριν από το γάμο τους, σηματοδοτώντας έτσι την είσοδο τους στην ενηλικίωση. Ωστόσο, η λατρεία της Αρτέμιδος συνεχιζόταν και μετά το γάμο. Συχνά δωρίζονταν στην Αρτέμιδα αντικείμενα που σχετιζονταν με μία από τις κύριες ασχολίες των γυναικών: την παραγωγή υφασμάτων και ενδυμάτων. Έτσι, στο ιερό της Αμαρυσίας Αρτέμιδος βρέθηκαν πολυάριθμα υφαντικά βάρη, σφονδύλια, επίνητρα (προστασία των γονάτων κατά το ξάσιμο του μαλλιού), ακόμη και κομμάτια υφασμάτων.

Η σημασία του ιερού της Αμαρυσίας Αρτέμιδος

Το ιερό της Αμαρυσίας Αρτέμιδος στην Αμάρυνθο (**Εικ. 25**) εντάσσεται σε μία ομάδα ιερών της θεάς, τα οποία βρίσκονται συγκεντρωμένα γύρω από τον Ευβοϊκό κόλπο. Ένα από τα πλέον γνωστά είναι το ιερό της Αρτέμιδος στην Αυλίδα, το οποίο αποτέλεσε την αφετηρία της ελληνικής εκστρατείας στην Τροία, και στο βωμό επί του οποίου επρόκειτο να θυσιαστεί η Ιφιγένεια, η κόρη του Αγαμέμνονα. Όμως η θεά έβαλε στην θέση της μία ελαφίνα και στη συνέχεια απήχθη από την Αρτέμιδα στην Ταυρίδα. Νότια αυτού, στην Αττική (**Εικ. 12**), βρίσκονται δύο ακόμη ιερά, το ένα στη Βραυρώνα και το άλλο στις Αλές (Άλαι) Άραφνίδες. Και τα δύο ιερά έπαιζαν σημαντικό ρόλο στις λεγόμενες «τελετές μεταβάσεως», που οδηγούσαν τα αγόρια και τα κορίτσια από την παιδική ηλικία στην ενηλικίωση. Στο ίδιο το νησί της Εύβοιας, αν και δεν εντοπίζεται ακριβώς επί του Ευβοϊκού Κόλπου, μπορούμε να αναφέρουμε το ιερό της Αρτέμιδος στο ακρωτήριο Αρτεμισιον, το οποίο δεν έχει ακόμη εντοπιστεί με βεβαιότητα, αλλά από το οποίο προέρχεται μια σημαντική επιγραφή που μας πληροφορεί για τους δήμους της περιοχής της Ιστιαίας, στην οποία ανήκε το ιερό. Είναι γνωστό ότι η Ιστιαία είχε συνάψει συνθήκη με την Ερέτρια, αντίγραφο της οποίας επρόκειτο να τοποθετηθεί στο ιερό της Αρτέμιδος στην Αμάρυνθο. Έτσι, η Αμαρυσία Άρτεμις δεν ήταν μόνο προστάτιδα των παιδιών που μεγάλωναν, αλλά διαδραμάτιζε και σημαντικό ρόλο στις πολιτικές σχέσεις μεταξύ των διαφόρων περιοχών της Εύβοιας. Το ιερό ήταν ο τόπος όπου επιδεικνύονταν δημοσίως οι συνθήκες της Ερέτριας με τις άλλες ευβοϊκές πόλεις. Εκτός από τη συνθήκη με την Ιστιαία, υπήρχε επίσης η συνθήκη με τη Χαλκίδα σχετικά με τη χρήση των εκηβόλων όπλων, η οποία αναφέρεται από τον Στράβωνα, καθώς και η συνθήκη με τα Στύρα, η οποία ήρθε στο φως κατά τη διάρκεια των Ελβετο-Ελληνικών ανασκαφών και είχε επαναχρησιμοποιηθεί ως ο ανώτερος αναβαθμός του πηγαδιού. Είναι αυτονόητο ότι οι επιγραφές που όριζαν τις εορταστικές εκδηλώσεις προς τιμήν της Αρτέμιδος, όπως ο ιερός νόμος των Αρτεμισίων ή η επιγραφή

Εικ. 25, Αναπαράσταση του ιερού. Γιάννης Νάκας © ΕΑΣΕ

σχετικά με τους μετέχοντες στην πομπή προς την Αμάρυνθο, η οποία μνημονεύεται και από τον Στράβωνα, ήταν επίσης τοποθετημένες εκεί για να τις δει κάθε επισκέπτης.

Όπως πολλά ελληνικά ιερά, το ιερό της Αμαρυσίας Αρτέμιδος διέθετε Ταμείο που συνέβαλε στη χρηματοδότηση της συντήρησής του. Το Ταμείο αυτό τροφοδοτούνταν από διάφορες εισφορές, όπως για παράδειγμα από πρόστιμα, τα οποία οφείλονταν σε παραβάσεις των νόμων. Εξαιρετο παράδειγμα αποτελεί η σύμβαση που συνήψε η πόλη της Ερέτριας με τον επιχειρηματία Χαιρεφάνη (IG 12, 9, 245). Ο Χαιρεφάνης ανέλαβε να αποξηράνει μια ελώδη περιοχή στην επικράτεια της Ερέτριας. Σε περίπτωση μη συμμόρφωσης με τη σύμβαση, ο επιχειρηματίας όχι μόνο θα έχανε τα δικαιώματά του, αλλά όλη η περιουσία του θα δημευόταν υπέρ της Αμαρυσίας Αρτέμιδος. Το ψήφισμα προς τιμήν του Θεόπομπου, απειλεί επίσης με πρόστιμα, τα οποία πρέπει να καταβληθούν στην Αρτέμιδα της Αμαρύνθου σε περίπτωση παράβασης. Τα ψηφίσματα αυτά όχι μόνο καταδεικνύουν την υψηλή εκτίμηση που είχαν οι Ερετριείς για την Αμαρυσία Αρτέμιδα, αλλά αποτελούν επίσης σαφή ένδειξη της μεγάλης σπουδαιότητας του ιερού αυτού στη δομή της πόλης-κράτους.

Αν και το ιερό ήταν υπό τον έλεγχο της πόλης της Ερέτριας, η Αρτεμις της Αμαρύνθου δεν ήταν σε καμία περίπτωση μια τοπική θεότητα, η οποία λατρευόταν μόνο από τους Ερετριείς. Στα Αρτεμίσια συμμετείχαν εκπρόσωποι και άλλων ευβοϊκών πόλεων, συμπεριλαμβανομένων των κατοίκων της νότιας ευβοϊκής πόλης της Καρύστου, όπως επιβεβαιώνει ο Ρωμαίος ιστορικός Τίτος Λίβιος (*ab urbe condita* XXXV,38) καθώς και μια επιγραφή που βρέθηκε εκεί. Σύμφωνα με τον Περιηγητή Πausανία (I, 31, 4-5) η εορτή της Αμαρυσίας Αρτέμιδος εορταζόταν από όλους τους κατοίκους του νησιού της Εύβοιας, επομένως το ιερό είχε πανευβοϊκό χαρακτήρα.

Η μαρτυρία του Πausανία αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς το κείμενο περιέχει την πληροφορία πως ένα «παράρτημα» του ιερού της Αμαρυσίας Αρτέμιδος είχε ιδρυθεί στον αττικό δήμο του Άθμονος. Η πληροφορία του Πausανία επιβεβαιώνεται από δύο όρους των οποίων η επιγραφή ονομάζει το τέμενος της Αμαρυσίας Αρτέμιδος. Οι δύο αυτές επιγραφές βρέθηκαν στο Μαρούσι, ένα προάστιο της Αθήνας, στην περιοχή του οποίου βρισκόταν ο Δήμος του Άθμονος. Το πόσο σημαντικό ήταν αυτό το ιερό, καταδεικνύεται από το ότι το επίθετο Αμαρυσία επιβιώνει στο σύγχρονο τοπωνύμιο του Αμαρουσίου. Από τον δήμο του Άθμονος, η λατρεία επεκτάθηκε τελικά στο κέντρο της Αθήνας. Σύμφωνα

με την επιγραφή που καθόριζε την πώληση των αγαθών του Ερμοκοπίδη (SEG, XIII, 17), ο Αθηναίος Πολύστρατος, υιός του Διόδωρου, κατείχε ένα σπίτι στο δήμο Κυδαθηναίων, που εκείτο πλησίον του ιερού της Άμαρυσίας Άρτέμιδος, που προερχόταν από τον Δήμο του Άθμονος (γείτον ἐ[στι τὸ ιερὸν] Άρτέμιδος τες Άθμον[όθεν] Άμαρυσίας). Κατά συνέπεια, η θεά από την Αμάρυνθο δεν ήταν άγνωστη ούτε στην Αττική.

Προοπτικές και Ευχαριστίες

Χάρη στις Ελβετο-Ελληνικές ανασκαφές, το από καιρό αναζητούμενο ιερό της Αμαρυσίας Αρτέμιδος στην Αμάρυνθο έχει πλέον εντοπιστεί πέραν πάσης αμφιβολίας. Το παρόν εγχειρίδιο προορίζεται να παράσχει μια γενική επισκόπηση των ερευνών που έχουν διεξαχθεί κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών, οι οποίες διήρκεσαν περισσότερα από 20 έτη. Ωστόσο, οι αρχαιολόγοι απέχουν ακόμη πολύ από το να μπορέσουν να συλλάβουν και να κατανοήσουν το ιερό στο σύνολό του. Πολλά ερωτήματα παραμένουν αναπάντητα. Για παράδειγμα, η έκταση του ιερού στα δυτικά δεν είναι ακόμη γνωστή. Υπάρχουν επίσης πολλά που πρέπει να διερευνηθούν για τις απαρχές του ιερού. Ωστόσο, θεωρήσαμε σημαντικό να σταματήσουμε σε αυτό το σημείο και να ανακεφαλαιώσουμε όσα έχουν επιτευχθεί έως σήμερα. Η παρούσα χρονική συγκυρία σχετίζεται με την ολοκλήρωση του τετραετούς ερευνητικού προγράμματος του Εθνικού Ταμείου της Ελβετίας για την Επιστημονική Έρευνα (2017-2021), το οποίο σηματοδοτεί ένα πρώτο, σημαντικό στάδιο. Πέραν του Ταμείου αυτού, πολλά ακόμη ιδρύματα έχουν επίσης υποστηρίξει το έργο μας. Από το 2015 και εξής, μπορέσαμε επίσης να βασιστούμε στην σημαντική αρωγή του Ιδρύματος Isaac Dreyfus-Bernheim. Η εξαγορά του χώρου στον οποίο πραγματοποιήθηκαν οι ανασκαφικές εργασίες κατέστη δυνατή χάρη στην συνεισφορά του Ομοσπονδιακού Υπουργείου Οικονομικών, Παιδείας και Έρευνας. Η Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή στην Ελλάδα (ΕΑΣΕ) ενισχύθηκε επίσης από ετήσιες χρηματοδοτήσεις της Ομοσπονδιακής Γραμματείας Εκπαίδευσης, Έρευνας και Καινοτομίας της Ελβετίας (SERI). Χάρη στο Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος ήταν δυνατή η υλοποίηση αρκετών υποέργων όπως μελέτες, από τα οποία ωφελήθηκαν ιδίως νέοι ακαδημαϊκοί. Τα πανεπιστήμια της Ελβετίας είχαν επίσης σημαντική συμβολή, ιδίως το Πανεπιστήμιο της Λωζάννης, όπου βρίσκεται η ελβετική έδρα της ΕΑΣΕ, καθώς και το Φιλανθρωπικό Ίδρυμα της Οικογένειας Sandoz, το Ίδρυμα Théodore Lagonico και το Ίδρυμα Αφεντούλη. Χωρίς τις προσπάθειες του – αρμόδιου για την

ανέυρεση πόρων – Ιδρύματος της ΕΑΣΕ, και φυσικά του τέως προέδρου του, πρώην ομοσπονδιακού συμβούλου Pascal Couchepin, και του τέως αντιπροέδρου του, και επίτιμου Καθηγητή Pierre Ducrey, ένα έργο αυτής της κλιμακας δεν θα ήταν εφικτό. Οι πλέον ειλικρινείς ευχαριστίες μας απευθύνονται σε όλους όσους αναφέρονται εδώ. Επιπλέον ευχαριστίες οφείλονται στην Ελβετική Πρεσβεία στην Αθήνα, η οποία πάντοτε υποστηρίζει με θέρμη το έργο μας και μεριμνά για την γνωστοποίησή του στις πολιτικές αρχές της Ελβετίας. Μεγάλη βοήθεια μας παρείχαν επίσης οι τοπικές αρχές και σύλλογοι, όπως ο Δήμος Ερέτριας και Αμαρύνθου υπό τους δύο δημάρχους Αμφιτρίτη Αλιμπατέ και Ιωάννη Δημητρόπουλο, καθώς και ο Πολιτιστικός Σύλλογος Αμαρύνθου (Αντώνιος Καραβάς) και ο Εξωραϊστικός Σύλλογος Αμαρύνθου "Το Γεράνι" (Κώστας Φραγκουλόπουλος). Θα θέλαμε επίσης να ευχαριστήσουμε θερμά το Τμήμα Εποπτείας Ελληνικών και Αλλοδαπών Επιστημονικών Ιδρυμάτων του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού και την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ευβοίας υπό τις τρεις Προϊσταμένες της, διαδοχικά κ.κ. Αμαλία Καραπασχαλίδου, Παρασκευή Καλαμαρά και Αγγελική Γ. Σίμωσι, καθώς και τους αρχαιολόγους κ.κ. Κώστα Μπουκάρα και Όλγα Κυριαζή για τη γόνιμη συνεργασία τους.

Ένα τόσο σημαντικό εγχείρημα δεν θα ήταν φυσικά δυνατό χωρίς την αφοσίωση των πολυάριθμων συνεργατών και φοιτητών, οι οποίοι εργάζονταν επί εβδομάδες κάτω από τον καυτό καλοκαιρινό ήλιο στο χώρο της ανασκαφής, ή στο μουσείο. Σε όλους τους αξίζουν οι ειλικρινείς ευχαριστίες μας.

Βιβλιογραφία

- Ackermann, D. – Knoepfler, D. (2009), “La région de Vatheia/Amarynthos au miroir de ses premiers explorateurs”, *AntK* 52, 124–163.
- Ackermann, G. – Krapf, T. – Pop, L. (επιμ.) (2020), *ἀποβάτης. Mélanges eubéens offerts à Karl Reber par ses étudiant·e·s à l’occasion de son 65ème anniversaire*. Λωζάννη.
- Blandin, B. (2008), “Amarynthos au début de l’âge du fer à la lumière des fouilles récentes”, *AntK* 51, 180–190.
- Del Frio, M. (2009), “The Geographical Names in the Linear B texts from Thebes”, *Pasiphae* 3, 42: “a-ma-ru-to”.
- Di Napoli, V. (2017), “Occhio alla Lettera. La scoperta del santuario dedicato ad Artemide *Amarysia* in Eubea, da parte di una équipe di ricercatori svizzeri e greci conclude una lunga serie di ricerche, cominciate oltre un secolo fa”, *Archeo. Attualità del passato* 394, 36–39.
- Ducrey, P. – Krapf, T. – Reber, K. – Knoepfler, D. (2018), “Amarynthos. Séance du 1er juin célébrant la découverte et la fouille du sanctuaire d’*Artémis Amarysia* à 60 stades de la ville d’*Érétrie* (Eubée, Grèce)”, *CRAI*, 845–953.
- Fachard, S. – Knoepfler, D. – Reber, K. – Καραπασαχλίδου, Α. – Krapf, T. – Theurillat, Th. – Καλαμάρα, Π. (2017), “Recent research at the Sanctuary of Artemis *Amarysia* in *Amarynthos* (Euboea)”, *AR* 63, 167–180.
- Ghilardi, M. – Fachard, S. – Παυλόπουλος, Κ. – Psomiadis, D. – Collana, Ch. – Bicket, A. – Crest, Y. – Bonneau, A. – Delanghe-Sabatier, D. – Knodell, A.R. – Theurillat, Th. (2012), “Reconstructing mid-to-recent Holocene paleoenvironments in the vicinity of ancient *Amarynthos* (Euboea, Greece)”, *Geodinamica Acta*, 25:1-2, 38-51.
- Καραπασαχλίδου, Α.Α. (1981), “Πληροφορίες και σκέψεις για το ιερό της Αρτέμιδος Αμαρυσίας”, φυλλάδιο. Χαλκίδα.
- Καραπασαχλίδου, Α.Α. (1988), “Παρατηρήσεις για την θέση του ναού της Αρτέμιδος Αμαρυσίας”, *Εφημερίδα Αμαρούτα Μάιος*, αρ. φύλλου 7, 5.
- Καραπασαχλίδου, Α.Α. (2019), “*Άρτεμις Αυλιδεία - Άρτεμις Λοχεΐα: Χαλκίδα - Ερέτρια - Άρτεμις Αμαρυνθία ή Αμαρυσία*”, συλλεκτικό ημερολόγιο. Χαλκίδα.
- Knoepfler, D. – Reber, K. (2021), “Amarynthos, d’une conjecture sur le texte de Strabon à la découverte et à la fouille du sanctuaire d’*Artémis Amarysia* par l’École Suisse d’archéologie en Grèce (ESAG) en collaboration avec l’Éphorie des Antiquités de l’Eubée”, in *Dialoghi sull’Archeologia della Magna Grecia e del Mediterraneo. Atti del IV Convegno Internazionale di Studi, Paestum, 15-17 novembre 2019*, t. 1, 75–92.
- Knoepfler, D. (2018), “Hérode Atticus propriétaire et évergète en Eubée: une nouvelle inscription du Musée d’*Érétrie*”, *REG* 131, 317–370.
- Knoepfler, D. (2010), *La patrie de Narcisse, Un héros mythique enraciné dans le sol et l’histoire d’une cité grecque*. Paris.
- Knoepfler, D. (1991), “L. Mummius Achaicus et les cités du golfe euboïque: à propos d’une nouvelle inscription d’*Érétrie*”, *MusHelv* 48, 252–280.

- Knoepfler, D. (1988), "Sur les traces de l'Artémision d'Amarnthos", *CRAI*, 382–421.
- Knoepfler, D. (1972), "Carystos et les Artémisia d'Amarnthos", *BCH* 96, 283–301.
- Knoepfler, D. (1971), "La date de l'annexion de Styra par Erétrie", *BCH* 95, 223–244.
- Κουρουγιώτης, Κ. (1900), "Εκ του ιερού της Αμαρυσίας Αρτέμιδος", *ΑΕ*, 6–26.
- Krapf, T. (2015), "Ερέτρια και Αμάρυνθος: Δύο γειτονικοί αλλά διαφορετικοί οικισμοί της Μέσης Εποχής Χαλκού στην Εύβοια", στο Α. Μαζαράκης Αιυιάν (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας* 4 (Βόλος), 681–696.
- Krapf, T. (2011), "Amarnthos in der Bronzezeit. Der Wissensstand nach den Schweizer Grabungen 2006 und 2007", *AntK* 54, 144–159.
- Léderrey, C. (2007), "Ein subprotogeometrisches Kindergrab", *AntK* 51, 159–164.
- Müller Celka, S. - Krapf, T. - Ghilardi, M. (2022), "Η προϊστορική κατοίκηση της Ερέτριας και της Αμαρύνθου", *Αρχαιολογία και Τέχνες* 138, 30–43.
- Παρλαμά, Λ. (1979), "Μικρή ανασκαφική έρευνα στον προϊστορικό λόφο της Αμάρυνθου (Εύβοια)", *ΑΑΑ* 12, 3–14.
- Παπαβασιλείου, Γ. (1902), "Ανασκαφαί εν Παραλία Βάθειας", *Πρακτικά*, 65–70.
- Pulci Doria Breglia, L. (1975), "Artemis Amarnthia", in: Contribution à l'étude de la société et de la colonisation eubéenne. *Cahiers du Centre Jean Bérard* 2, 37–47.
- Νάκας, Γ. - Krapf, T. (2017), "Medieval Ship Graffiti from Amarnthos, Euboea, Greece", *International Journal of Nautical Archaeology* 46.2, 433–437.
- Reber, K. - Knoepfler, D. - Καραπασχαλίδου, Α. - Krapf, T. - Theurillat, Th. (2019), "Το ιερό της Αμαρυσίας Αρτέμιδος στην Εύβοια. Αναζητώντας έναν χαμένο ναό". *Θέματα Αρχαιολογίας* 3,2, 206–215.
- Reber, K. - Knoepfler, D. - Krapf, T. - Theurillat, Th. - Fachard, S. - Καραπασχαλίδου, Α. (2018), "Auf der Suche nach Artemis. Die Entdeckung des Heiligtums der Artemis Amarnthia", *Antike Welt* 18,4, 52–58.
- Richardson, R.B. (1895), "A temple in Eretria", *AJA* 10, 326–337.
- Rhodes, J.P. - Osborne, R. (2002), *Greek Historical Inscriptions. 404–323 BC*. Oxford.
- Sackett, L.H. - Hankey, V. - Howell, R.J. - Jacobsen T.W. - Popham, M.R. (1966), "Prehistoric Euboea: Contributions toward a Survey", *BSA* 61, 33–112.
- Saggini, T. - Maillard, P. - Γιαννουλόπουλος, Χ. - Κονσουλίδη, Γ. (2022), "Από την ανασκαφή στη δημοσίευση", *Αρχαιολογία και Τέχνες* 138, 56–69.
- Σαπουνά-Σακελλαράκη, Ε. (1992), "Un dépôt de temple et le sanctuaire d'Artémis Amarnthias en Eubée", *Kernos* 5, 235–263.
- Σαπουνά-Σακελλαράκη, Ε. (1989), "Έρευνα στην προϊστορική Αμάρυνθο και στη Μαγούλα Ερέτριας", *ΑΕΜ* 28, 91–104.
- Σίμωσι, Α. - Fachard, S. - Κυριαζή, Ο. - Krapf, T. - Saggini, T. - Theurillat, T. - Verdan, S. - André, J. (2022), "Ερέτρια - Αμάρυνθος", *Αρχαιολογία και Τέχνες* 138, 116–144.
- Θέμελης, Π. (1969), "Ερετριακά", *ΑΕ*, 166–170.
- Verdan, S. - Theurillat, Th. - Krapf, T. - Greger, D. - Reber, K. (2021), "The Early Phases in the Artemision at Amarnthos in Euboea, Greece", στο T.E. Cinquantaquattro - M. D'Acunto (επιμ.), *Euboica II. Pithekoussai and Euboea between East and West. Proceedings of the Conference, Lacco Ameno (Ischia, Naples), 14–17 May 2018*. AION 27.1, 73–118.

ESAG

ΕΛΒΕΤΙΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΕΦΟΡΕΙΑ
ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ
ΕΥΒΟΙΑΣ

